

gitana s'hi guanya uns diners i els paios passen l'estona. Ni ella pensa que endevini res, ni ells arriben a creure que es casaran amb una pubilla rica. Ningú no enganya ningú. Es podria tractar del regust màgic que queda en la bona-ventura, de la seva relació amb les males arts de la bruixeria. En qualsevol cas, a l'horòscop del diari o a la bola del destí automàtica del passadís d'uns grans magatzems no solament no sembla que se'ls atribueixi males arts, sinó que han convertit en un gran negoci el que les gitanes feien amb molt més deteniment i d'un en un. Sempre m'ha cridat l'atenció aquesta versatilitat del prejudici. També passava amb els artistes, els *cantaores* i *bailaores*, *palmeros* i *tocaores*, a qui s'aplaudia a la festa o al bar del poble a l'estiu, i se'ls exculpava de tots els horrors que s'atribuïen als gitanos. O sigui, se'ls disculpava a ells quan eren en un altre lloc. No m'aturaré aquí. El que sí que vull és deixar constància de l'existència d'aquesta xenofòbia en aquell moment, encara que no solament va ser més lleu que l'actual, sense punt de comparació, sinó que es va anar llimant i trobant cada cop més casos excepcionals, més gitanos a qui es tractava en el barri o a l'obra.

Les mateixes actituds dels gitanos davant la feina reforçaven a vegades els estereotips racistes que, com deia abans, indaguen poc en les causes i raons de les coses. La feina que se'ls oferia, de forma absolutament majoritària, era extremament precària. Tenien accés als llocs d'ínfima categoria, eventuals, en condicions contractuals draconianes, o pura i senzillament sense contracte, amb una remuneració molt baixa i una consideració social deplorable. Els gitanos les agafaven com el que eren, feines rebutjades pels paios de les quals no es podia viure. I, per tant, recorrien constantment a l'alternança amb altres ocupacions o, fins i tot, a l'accident laboral suficient sense que ho fos massa. La seva inestabilitat en la feina, absolutament comprensible, no era diferent de la inestabilitat que se'ls oferia. Simplement no coincidia en dates. Però es va fer proverbial, i molts empresaris i capataços hi van trobar una raó més per als seus prejudicis, cosa que també incidia directament en la precarietat de l'oferta, en les condicions, en el tracte que se'ls donava. I també tornaven a confiar més en les seves estratègies d'alternança, de combinació, de mobilitat.

Jo em penso que això era així. Però també és veritat que hi havia excepcions. En àrees de major oferta i millors condicions els gitanos es van integrar, van conviure amb els paios i els uns i els altres es van arribar a apreciar. Van quedar bosses de marginació i de misèria, i barriades d'habitatges socials amb gitanos concentrats i conflictius, però fins i tot en aquests indrets la situació no era la mateixa que a mitjan dècada dels 60, i encara menys la de la postguerra. Es va aconseguir una posició una mica millor. Al final del període els infants van arribar a l'escola, es van fer les primeres associacions reivindicatives dels drets i de la identitat dels gitanos, es van rebre les primeres subvencions a projectes de desenvolupament i, fins i tot, es van fer alguns amics paios.

II. VELLES ESTRATÈGIES PER A LES CRISIS NOVES

1. *La població gitana els últims quinze anys*

Els primers efectes de la crisi econòmica desencadenada a la segona meitat dels anys 70 tornen a fer posar en marxa, de forma ja molt més reduïda, un nombre de gitanos apreciable. La sortida massiva dels llocs de treball assalariat i, després, la reactivació de mercats urbans, configura una certa redistribució d'aquest col·lectiu a la geografia espanyola. En part, especialment els venedors ambulants més ben situats, es dirigeixen a zones menys competitives intraètnicament, i poblen àrees com Galícia o Astúries.¹ Però els menys afortunats tendeixen a fer activitats com la de mendicant o ferroveller a les ciutats, i en aquest cas les variacions de les diverses comunitats autònomes en política ètnica i política social han tingut un paper important en la seva total sedentarització, d'una banda, i han fet atractiu l'accés a l'habitatge, als subsidis i als recursos socials en general, de l'altra. No obstant això, la característica dels mateixos gitanos més marginals com a semisedentaris o sedentaris amb una alta mobilitat en el període anterior, és fonamental en aquesta nova ordenació del territori, i el que he pogut observar coincideix plenament amb les informacions d'altres autors en aquest període.²

La mobilitat d'aquest col·lectiu en el seu lloc d'aveïnament també és més alta que en el període anterior d'expansió econòmica, tot i que de cap manera no s'assembla al que els gitanos expliquen de la primera meitat del segle. A partir dels anys 80, i d'una manera progressiva fins al final de la dècada, penso que ha anat augmentant. La feina agrícola, com veurem, ja desplaçava molta menys gent en aquell moment, especialment els venedors amb pocs ingressos i altres treballadors en molt males condicions econòmiques. Però ja són molt pocs si es compara amb els anys 60 i 70. La mobilitat més gran s'observa entre venedors. Dels anys 70 cap aquí han desaparegut gairebé del tot els carros, i amb els carros les últimes i insignificants restes del tràfic de cavalls que queda-

1. Vegeu l'informe de la Xunta de Galicia, *La comunidad gitana en Galicia*, coordinat per M. Martín Fernández, Colección Ciencias Sociales, Monografías, 1992.

2. Elisenda Ardèvol, a T. San Román, *Entre la marginación y el racismo. Reflexiones sobre la vida de los gitanos*, Alianza Universidad, Madrid, 1986; informe de la Xunta, 1992; M. F. Lloveras Benaset, «La escuela y los gitanos», treball de doctorat, curs sobre Minories Ètniques, UAB, 1990, no publicat.

va. L'automòbil familiar, els berlina, les furgonetes i els petits camions han proliferat, a vegades relacionats amb la compra-venda de cotxes de segona mà que alguns gitanos van començar a practicar al final del període anterior. Això permet multiplicar el nombre de sortides, recórrer distàncies llargues i tornar a l'assentament per dormir. N'hi ha molts que també van a un lloc llunyà per comprar productes i els venen en mercats periòdics en altres punts, la qual cosa, a vegades, els obliga a passar uns quants dies fora de casa. Però, igualment, ha permès, molt més que no pas abans, el retorn i la permanència en el domicili per a molts gitanos. En definitiva, ja no és una situació gaire diferent de la del viatjant de comerç i és més estable que la de la majoria de pescadors, d'aviadors, o de guies de turisme. No és, per tant, gens anormal. El que sí que crida l'atenció és la proporció que aquesta mobilitat adquireix en els gitanos davant la incomparablement més reduïda del conjunt dels païos. Els nous enclavaments se situen en àrees menys competitives o en les que ofereixen més possibilitats pel fet que són centres importants de serveis. L'allunyament relatiu de les zones industrials *sembla* clar, però no tenim prou dades que facin referència a una població més àmplia. Desconeixem el volum no solament d'aquesta mobilitat, tot i que en puc parlar d'unes quantes característiques, sinó també el volum de les noves migracions no solament a les grans ciutats, sinó a les ciutats més petites. Conec el d'algunes zones de Catalunya i de Castella i ja n'he fet algun esment per a alguna altra comunitat.

Pel que he pogut veure, és força freqüent que el canvi de domicili i la migració a una altra zona s'iniciï amb un titubeig, en el transcurs del qual es va d'una manera continuada a casa d'algun parent, un germà, el pare, un cunyat o el sogre. El fet atractiu de la migració està en el lloc més apropiat per exercir les activitats i en la capacitat de la comunitat de parents local amb què s'està emparentat per ajudar a l'accés a aquestes millors condicions i per donar suport en la vida quotidiana. Si la cosa funciona i en el lloc d'origen les sortides són dolentes, al cap d'un temps es pot fer el trasllat.

A aquests moviments se n'ha d'afegir un de més abast, del qual, però, no parlaré gaire: la immigració de gitanos portuguesos a Espanya. Que en aquest període creix aquesta immigració, que ja va ser important en els anys de la postguerra, sembla clar. No és tan clar quan es tracta de portuguesos pobres o de zíngars. El que sí que estic en condicions d'afirmar és que molts dels qui reben el nom de gitanos portuguesos pels seus veïns o per gent de l'Administració són zíngars i d'altres són païos portuguesos. L'informe de la Xunta ens diu, respecte a aquest punt, que entre ells hi ha *verones* o itinerants païos, portuguesos pobres i gitanos gallecs que han estat llargues temporades a Portugal i que fins i tot s'han casat amb zíngares, i que ja tornen a partir dels anys 60. Hi ha gitanos portuguesos. Però no són tots els qui han vingut. En qualsevol cas, els informes coincideixen a assenyalar que continuen mantenint relacions amb els seus en el país veí, per la qual cosa el desarrelament del lloc d'origen no sembla que sigui total.

Durant la segona meitat dels 70 i fins avui dia continuen els desallotjaments i trasllats de les poblacions gitanes que viuen en barraques. Hi continua havent

poblats de barraques, tot i que el nombre i la capacitat han disminuït notablement. No obstant això, les variacions són molt considerables entre comunitats autònomes i fins i tot entre municipis, fonamentalment per les línies en política ètnica seguides amb als gitanos. No hi ha una correspondència clara entre els partits polítics que governen a cada lloc i la relació respecte a aquest tema. Un exemple n'és el poblat del Riu Sec, en el qual el Govern de la Generalitat i l'Ajuntament de Ripollet, ben diferents en els seus plantejaments, arriben a un acord, amb tots els meus respectes, absurd, per tornar a allotjar en caravanes de segona mà tota la població de la zona que viu en barraques. L'actuació de la Generalitat va ser lenta, poc decidida, poc compromesa i mesquina. Però l'actuació de l'Ajuntament de Ripollet va ser senzillament xenòfoba i es va guanyar una denúncia de l'Associació Presència Gitana el 1984.³ És un nou exemple del que dic i, per tant, cau dins del que és usual. La manera de realitzar els desallotjaments i trasllats, encara que més suau i respectuosa, no arriba a ser-ho el mínim necessari. Les solucions continuen com a «provisionals» a molts llocs, i d'aquesta manera encobreixen els nyaps urbanístics i de construcció dels assentaments. Fins i tot, en alguns llocs, s'ha continuat fent el procés de concentració de grups de parents, cosa que ha originat els coneguts problemes i violència. A part d'això, les condicions de desenvolupament de les diferents zones de la geografia espanyola també comporten grans diferències, de manera que a vegades tinc la impressió que en alguns llocs es repeteix l'any 85 el procés que a Barcelona o a Madrid es va produir a la dècada dels 60. I sembla que res no serveix de lliçó.

Però insisteixo que, globalment, la política d'habitatge en relació amb els desallotjaments dels barraquers ha estat considerablement millor en aquest període. Al costat d'alguns poblats de barraques de concentració, en certs llocs sembla que també n'hi hagi d'altres on les famílies han pogut assentar-se i agrupar-se espontàniament, amb la qual cosa els problemes d'infraestructura, habitatge i pobresa són els mateixos però el nivell de conflictivitat intraètnica pràcticament no existeix, i la vida, tot i la pobresa, és més suportable.⁴ En altres casos, després de la desaparició d'un barri de barraques s'ha fet l'adjudicació d'habitatges propietat de l'Administració, ja sigui en blocs de les barriades perifèriques ja sigui, fins i tot, en pisos del mercat secundari adquirits per l'Administració local amb aquest propòsit. A Barcelona es va fer a la primera meitat dels 80 i uns quants ajuntaments més n'han seguit el model.⁵ Tanmateix, hi ha moltes diferències en els resultats aconseguits, respecte a la integració social en l'entorn, les relacions entre gitanos, les possibilitats de continuïtat de les famílies extenses, el nivell de violència i les relacions interètniques. Els factors fonamentals han estat la massificació de gitanos de diferents grups o la seva dispersió, el respecte per mantenir les famílies unides o la seva desintegració,

3. E. Ardèvol, 1990, *op. cit.*

4. Xunta de Galicia, Martín Fernández, coord. *op. cit.*

5. T. San Román, «Antropología aplicada al trabajo social: el desarrollo de los gitanos», segona part, pp. 61-119, *RTS* 91, 1983.

les possibilitats de desenvolupar amb certa tranquil·litat ocupacions marginals com ara la venda, i l'accés, cap als anys 87-89, a alguns llocs de treball assalariat, o la competència entre gitanos, i entre gitanos i altres marginats, per recursos «insuficients» i escassos, i la situació de competència entre veïns païos i gitanos per una altra mena de recursos, com els ajuts socials o les places escolars. Però la mateixa varietat de solucions presentades ha estat, segons la meua manera de veure les coses, profitosa per al conjunt de la població gitana de la qual parlo.

En aquest aspecte és molt important fer veure que aquest col·lectiu, sempre que ha pogut, quan no ha tingut impositcions insuperables, ha reproduït de manera espontània, i també avui dia, les seves pautes d'assentament, les que anem veient contínuament des de fa molts anys: habitatge en famílies nuclears molt sovint no autònomes i que formen *grups domèstics* més amplis, *comunitat de parents* local formada per una família extensa bàsicament patrilocal o per més d'una, vinculades també d'una manera prioritària patrilinealment i que acullen altres parents, en casos més favorables especialment. I això ho trobem en els dos extrems que conec. D'una banda, hi ha poblats de barraques que allotgen *més* d'un *grup de parents* i que no són especialment conflictius perquè es tracta de veïns antics, que ja van tenir problemes i van arribar a acords en el període anterior, que configuren una agrupació veïnal estable i relativament tranquil·la. És el cas, per exemple, del barri de La Plata i Castañar de Madrid, o el de la zona on conviuen hongaresos i gitanos caló al Riu Sec de Ripollet. D'altra banda, n'hi ha que viuen en els habitatges socials estàndard o en pisos antics adquirits per l'Administració, en els quals s'han pogut instal·lar a la seva manera perquè el funcionari que portava la gestió era respectuós i intel·ligent. Finalment, hi ha un nombre evidentment creixent de gitanos, especialment venedors amb uns ingressos més alts, que han anat adquirint els seus pisos, generalment comprant-los, i que també reproduïxen aquestes pautes d'assentament d'una manera majoritària. El cas que crida més l'atenció és el de Galícia, on hi ha un 40% del total dels gitanos de Zamora que han comprat els seus pisos sense cap ajut de l'Administració. Però en conec més casos a molts llocs. En tots ells la convivència amb els veïns païos és pacífica, a grans trets, i absolutament normal en la majoria de vegades i en tots els que conec quan han estat ells mateixos qui han buscat, distribuït i comprat els seus pisos.

No tenim xifres fiables de gitanos per al conjunt de l'Estat en aquest moment. Les que habitualment es proporcionen en els mitjans de comunicació o en les mateixes associacions gitanes (em refereixo sempre a xifres globals per a l'Estat) són inconsistentes i sovint semblen desproporcionades o es redueixen en excés. Possiblement hi ha un interès a engruixir les xifres si un va a demanar una subvenció i a reduir-les si, al contrari, l'ha de donar, per exemple. A mi em sembla difícil que sobrepassin els 500.000, però no ho sé. Els càlculs s'han fet, alguna vegada, a partir de les taxes de creixement que apareixien cap a l'any 70, però no hi ha cap mena de dubte que han d'haver anat canviant, encara que només sigui pel petit augment de l'edat d'arribada al matrimoni, la reducció del nombre de fills i el dèbil increment de la solteria, coses totes elles que tro-

bem en alguns punts de la geografia espanyola, i sembla que siguin característiques que s'estenen. D'altra banda, tampoc no sembla que hagi augmentat l'esperança de vida dels gitanos, i, finalment, la dècada dels 60 en va deixar darrere seu uns quants d'assimilats. Pel que fa als hongaresos, continuen representant una xifra mínima i respecte als portuguesos zíngars és difícil d'apreciar quants són realment. L'Administració central no n'ha elaborat cap cens, només té les xifres que li proporcionen les diferents administracions autonòmiques i/o locals, però solament un nombre *reduïdíssim* d'aquestes ha elaborat de fet algun cens. El que potser sembla que s'ajusti més a la realitat és el de Galícia, elaborat per encàrrec de la Xunta, al treball global de la qual he fet referència unes quantes vegades. Tot i així, hi ha moltes dificultats per realitzar un bon cens. Així doncs, llevat de poques excepcions, les xifres que s'hi aporten estan calculades sense mirar prim.

A Catalunya l'aproximació l'ha feta el Departament de Benestar Social de la Generalitat, a partir de dades aportades des de diferents llocs on se sap que hi ha gitanos i on, d'una manera o d'una altra, hi ha algú que hi treballa. L'Administració autonòmica és conscient que el procediment és deficitari, però pot ser que sigui un dels còmputos més acurats de l'Estat; em sembla oportú exposar aquí, de forma abreujada, el panorama que ens proporciona:⁶

Dades aproximades sobre la població gitana a Catalunya

Catalunya total	62.868		
Ciutats que registren xifres més altes de població gitana, per províncies			
<i>Barcelona</i>			
Badalona	6.000	<i>Girona</i>	
Sabadell	5.580	Girona	2.600
Sant Adrià de Besòs	4.500	<i>Comarques més poblades de gitanos</i>	
Terrassa	3.800	Barcelonès	16.750
Santa Coloma de Gramenet	2.800	Vallès Occidental	15.100
Barcelona	1.700	Baix Ebre	5.800
L'Hospitalet de Llobregat	1.690	Baix Llobregat	5.000
Sant Boi de Llobregat	1.400	Segrià	4.500
El Prat de Llobregat	1.120	Tarragonès	2.950
<i>Lleida</i>			
Lleida	4.500	Gironès	2.900
		Maresme	1.500
		Alt Empordà	1.070
<i>Tarragona</i>			
Tarragona	1.600		

Font: Direcció de Programes Socials. Generalitat de Catalunya.

Resum: No s'han anotat poblacions i comarques amb xifres inferiors als 1.000 gitanos.

6. Agraïixo al Departament de Benestar i a la seva Direcció de Programes Socials que m'hagin facilitat aquestes dades.

2. La competència interètnica en uns anys de crisi econòmica

Els gitanos van ser una de les poblacions que van rebre de forma més immediata el cop de la crisi del petroli a mitjan anys 70. El 1978, quan ja començaven a notar-se els símptomes de la crisi i molts gitanos havien començat a ballar-la magra, l'estructura laboral dels gitanos de tot l'Estat es dibuixava així:

Treballadors manuals assalariats	30.9	Temporers agrícoles	20.3
Empleats de serveis i comerç	7.4	Ferrovellers	14.8
Venedors	20.6	Altres	6.0

Font: Grup AMAT 1978. Presentació de les xifres adaptada a aquesta publicació.

La xifra de gairebé un 40% d'assalariats és prou representativa del nivell d'integració laboral dels gitanos, malgrat que moltes feines eren precàries i poc rendibles. Els assalariats incloïen sobretot obrers i paletes, dones de fer feines, cambriers i dependents. Però tenim altres testimonis i consideracions que ens fan pensar que la xifra d'ocupació laboral devia ser una mica més alta uns quants anys abans, perquè cap al 78 hi havia molts gitanos que ja havien perdut la seva feina. Probablement, els primers a perdre-la devien ser els peons de la construcció, abans que es notessin els altres efectes de la crisi, perquè en aquest sector la davallada comença, segons les àrees, entre els anys 70 i 75. N'hi havia que eren fixos i altres, a més, paletes (el 6.2, en aquest estudi), però la gran majoria no tenia contracte o en tenia un de curta durada. La seva situació precària els converteix en el primer objectiu de reducció de plantilles. Si ens guiem per xifres locals, ja que no en tenim d'altres, amb totes les precaucions aconsellables, en llocs com la Perona de Barcelona l'ocupació, que en el 81 s'havia reduït al 30%, cau fins al 10% en el 84. En aquest moment ja no quedaven obrers i els empleats eren sobretot les últimes dones de fer feines i els petits artistes de *tablaos* d'estiu. Tot i que la inserció laboral havia estat més gran a Barcelona que en altres llocs, penso que l'exemple serveix per il·lustrar la situació. El descens d'ocupació en l'espectacle, que estava afectant tant aquests artistes, ja havia deixat sense feina gent que feia d'extra de cine quan les productores, sobretot les americanes, deixen despoblats d'indis els Monegros i el desert d'Almeria. La situació no sembla que sigui gaire diferent en altres llocs i coincideix amb la que conec bé de Madrid, però Martín Fernández diu que, cap al 80, i «coincidiendo con la baja de algunos sectores económicos, como la pesca o la construcción naval (que habían albergado a muchos trabajadoras gitanos), se produjo la crisis del peonaje, pero ya entonces la idea de un proceso de proletarización estaba extendida».⁷ Aquesta mateixa situació l'hem descrita altres investigadors des d'altres punts de l'Estat espanyol.⁸ A Barcelona no solament apareixen treballadors de la construcció, que van ser la majoria a

7. Martín Fernández, Xunta de Galicia, *op. cit.*

8. T. San Román, 1984, *op. cit.*

Madrid, sinó portuaris i obrers d'altres sectors diferents, com el tèxtil i el del vidre.

La feina assalariada que va mantenir en bona mesura els gitanos en els anys d'expansió econòmica va truncar moltes expectatives, però també costums i hàbits de treball, de consum i relacions. La regulació de la peonada agrària dificulta aquells trasllats familiars per a la verema o la collita de l'oliva, i queden com una oferta molt més limitada. Per a la venda, que de mica en mica s'anirà convertint una altra vegada en taula de salvació per a molts gitanos, es posen limitacions més severes tant per obtenir permisos, com per pagar els gravàmens administratius molt més nombrosos, com per posar més exigències en els requisits del venedor, la mercaderia i la parada de venda. En aquestes condicions, només el sector de venedors que en el període anterior havia aconseguit un cert benestar ara està en condicions de fer front a les noves exigències. Per a tots els altres, els il·legals, la repressió augmenta tant per l'interès dels ajuntaments en la regularització i el cobrament d'impostos, com per satisfer d'aquesta manera les creixents protestes dels comerciants locals, que veuen en el venedor ambulat un competidor deslleial.

La situació s'agreuja per un altre fet. Molts paios també perden la feina i el sector que estava en pitjors condicions contractuals i econòmiques es veu forçat a adoptar aquelles activitats marginals que tant havien menyspreat en els anys 60. Entre ells hi ha també ancians sense pensió o amb pensions ridícules que han de complementar d'alguna forma. L'esfera d'activitats productives marginals es fa irrespirable i es mostra absolutament incapaç de satisfer les necessitats del nombre creixent de població exclosa. Els enfrontaments entre paios i gitanos augmenten, a l'abocador hi ha una tendència per part de certs municipals a afavorir els «pobres de veritat»⁹, aturats i pensionistes paios, i fan impossible la recollida de ferralla als gitanos en molts llocs i molts dies. Passa el mateix amb la venda. De totes dues coses he tingut una experiència prou àmplia per parlar, sense haver d'anar amb compte, d'una solidaritat intraètnica que afavoria els paios més pobres i marginava els pobres gitanos. Evidentment, no sempre. Però, mirin, molt. A això s'afegeix el procés continuat de trasllats urbans i desallotjaments que llavors enfronta sovint paios i gitanos pels mateixos terrenys en una situació en què el sòl ja és molt escàs i els serveis escolars o esportius topen amb les necessitats d'espai dels barraquers.

La reacció dels gitanos va ser gairebé immediata i va agafar dos camins simultanis, a vegades fins i tot per als dels mateixos grups domèstics. D'una banda els joves, amb problemes encara més greus però de la mateixa mena que els dels paios de la seva edat, comencen a robar i amenaçar els seus veïns. L'enfrontament, que ja existia per raons molt diverses, ara toca les fibres més íntimes, fins i tot afectives, de la gent, són antics veïns que es fan mal mútuament. Però la majoria de la població gitana intenta una altra via en una aparent paradoxa: l'explotació de tota la mà d'obra que tenia. L'índex de població activa

9. Agafo aquesta irònica expressió de María José Miranda. Ponència en el III Col·loqui de l'ICA, Barcelona.

augmenta en els llocs on passaven per aquests moments difícils i dels quals tinc coneixement. Dones que havien reduït la seva activitat laboral en el període de prosperitat relativa, tornen al carrer a vendre flors o a demanar almoïna, a *mangar*, que diuen els gitanos. Passa el mateix amb algunes persones grans i xavals. Però, en tot cas, es dediquen a activitats novament i únicament marginals, especialment per part de la gent jove que començava a treballar en aquell moment. En alguns llocs amb més problemes s'intenta suplir la falta d'ingressos amb animals productius, conills sobretot, però també gallines. Comença a haver-hi els primers símptomes d'una nova alternativa il·legal, però molt més perillosa que el furt: la venda de droga. Un gitano ja gran, respectat, honest i intel·ligent va comentar un dia: «Los licenciados que compitan con los licenciados y que no les quiten el trabajo a los gitanos, que los licenciados ahora resulta que son barrenderos. Y que el Ayuntamiento dé estos trabajos a los pobres, que es a quienes se lo deben. Es que, fíjate, si no se cubren las necesidades tan grandes, tan grandes que hay, aquí no se soluciona lo de vender droga».

Cap a la segona meitat dels 80 penso que van poder respirar una mica. Hi havia menys baralles, menys manifestacions racistes i denúncies, i hi havia una mica més de feina. Però va ser un pas efímer de l'esperança. Uns quants anys abans havia escrit¹⁰ sobre els gitanos en plena crisi que el panorama de desolació que tenien representava «el resultat d'una adaptació forçosa i forçada a la desferra d'una societat que sistemàticament els nega l'entrada [...] i temo que els la negarà mentre hi hagi prou païos per fer el que s'hagi de fer». Doncs bé, em vaig equivocar. Hi va tornar a haver un cert volum de feina precària, els païos marginats uns quants anys abans es refugiaven en subsidis i pensions més decents. Però, inesperadament, per a mi, és clar, aquests llocs es van cobrir, i es cobreixen avui, amb immigrants estrangers procedents del Tercer Món. La seva esperança de retorn els obliga a agafar l'oferta que sigui, és fàcil explotar-los, tenen menys sou indirecte. Els gitanos són «nacionals», ho són menys des del XVII i des del XVIII amb tots els segells i les firmes. Em vaig equivocar de mig a mig. Les feines en el mercat laboral més precàries, amb menys possibilitats de beneficis derivats de la Seguretat Social i menys rendibles, les mateixes que abans, des dels 60, ocupaven els gitanos i molt pocs immigrants, avui les ocupen els immigrants i gairebé cap gitano. La xenofòbia contra els immigrants no n'impedeix l'explotació, ben al contrari, la potencia. Però la que s'aplica als gitanos, en aquest moment, es basa més aviat en la seva ciutadania, la seva plenitud de drets sobre el paper per negar-los fins i tot l'explotació, calculant-ne els costos laborals. Hi ha gitanos que pensen que els immigrants oposen menys resistència ètnica que ells, estan més disposats a passar pel que sigui, a integrar-se i aculturar-se. Tant si tenen raó com si no, el que perden de vista és que surt més car un gitano que un marroquí tan pobre i desheretat com ell i hi arrisca més una persona que dóna feina i l'Administració: «Nosotros somos siempre los últimos de la lista. Los inmigrantes éstos de ahora están mejor vistos que nosotros. Digo yo que por qué. Claro que ellos seguramente lo han compren-

10. T. San Román, 1986, *op. cit.*

dido y hacen todo por integrarse en la sociedad inmediatamente; ya están viniendo y a ver cómo se pueden integrar. Desde que llegan». Té raó el tío Rafael, un gitano honorable, tot un gitano honorable. Però no solament és això. No solament és això.

La solució de vendre droga era previsible. No hi havia sortides productives i sí que hi havia, en canvi, com a producte del període anterior, una exigència més gran d'integració i de consum per part dels pobres gitanos, i molts brots racistes. Tanmateix, aquesta venda només va arrelar en una part de la població gitana i és completament impossible fer-ne una estadística, perquè tant en el meu cas com en el de tots els altres, desconeixem la situació. Sí que sé, però, que molta altra gent no ven droga. El que sembla clar és que la venda d'haixix i d'heroïna per una part dels gitanos ha tingut, a banda dels altres fatídics resultats, un impacte com a drenatge que ha descongestionat altres àrees marginals i no delictuoses en les quals un gran nombre de gitanos desenvolupen avui les seves activitats. La població paia fa molt bé de rebel·lar-se contra els traficants de droga, siguin paios o gitanos, i tot el que faci la Justícia en aquest sentit serà beneficiós. El que passa és que s'ha de pensar dues coses. La primera és que les ires poden anar dirigides contra els més pobres: els pagesos d'Amèrica del Sud o d'Extrem Orient i els gitanos. Els dos extrems míseros entre els quals es mouen massa tranquil·lament tants ciutadans d'aparença irreprotxable. La segona és que és veritat que igual com hi ha paios involucrats en la venda de droga també hi ha gitanos, però és que hi ha molts altres gitanos que no ho estan i pateixen constantment atacs racistes simplement per aquesta raó. No es pot dir que *els* gitanos venguin droga igual que no es pot dir que *els* paios són drogoaddictes. És la mateixa barbaritat.

Els càlculs de població activa que conec per diferents informes etnogràfics i sociològics, sempre escassos, oscil·len entre el 80% i el 40% sobre el total de població en edat laboral. La impressió és que els índexs més alts d'activitat laboral coincideixen amb col·lectius gitanos més pobres i marginats, possiblement per l'increment que assenyalen de la feina femenina i de la de persones més grans. En tots ells es ressalta la tendència a la feina independent o en cooperació familiar molt per sobre de l'escassíssim treball assalariat, fins i tot si es tracta de llocs ocupats sense cap mena de contracte. I coincideixen també a assenyalar el canvi freqüent de la realització d'una activitat a una altra, el que he anomenat abans alternança ocupacional;¹¹ a més, he mantingut que representa una de les estratègies culturals bàsiques de producció. Si intentés donar una visió general i aproximada de la situació actual, seria la següent:

1. Hi ha hagut una reducció dràstica de la feina assalariada com ja apuntava abans. Les dades que en tenim oscil·len entre un 10% i un 2% d'assalariats entre la població activa. La meua impressió, i encara és una impressió, és que depèn molt de les polítiques locals, la densitat i l'emplaçament dels gitanos i la

11. Vegeu GIEMS, *Gitanos al encuentro de la ciudad. Del chalaneo al peonaje*, Edicusa, Madrid, 1976.

competència amb altres, païos o estrangers, per ocupar la feina precària. L'escassa presència de treballadors és molt eventual i/o sense contrastos i potser recau sobretot en dones de fer feines per hores, en ocupacions a l'hoteleria en temporada turística i molt menys en la indústria i la construcció. Generalment, i ateses les condicions, és molt comprensible, es tracta d'una ocupació secundària, complementària respecte a d'altres. Malgrat això, hi ha molta gent que encara diu que li agradaria tenir una feina estable i enyora l'època en què potser va arribar a tenir-la. El cas d'algun barri de Barcelona que vaig fer públic ja fa temps no és ni de bon tros l'únic, altres estudis ho assenyalen.¹²

2. La davallada del comerç dels ferrovellers en totes les seves formes és molt clara pertot arreu, i espectacular tant a Madrid com a Barcelona. L'informe de la Xunta assenyalava, contràriament, que a Galícia hi ha una persistència d'aquesta activitat en el 50% dels casos, la qual cosa, tot i que representa un descens, indica una xifra molt superior a la que hi ha en aquelles dues ciutats. Es continua recollint d'una manera prioritària cartró i metalls als abocadors i a les obres en demolició, però, com ja passava als anys 60, l'abocador és un pou de sorpreses on es pot trobar un dia 1.000 botes de cuir sense estrenar i un altre 30 tendes de campanya (els exemples són reals). L'última vegada que un abocador em va donar una d'aquestes sorpreses va ser a la tardor del 1992, quan tota una comunitat local de parents (cosa de trenta en aquell moment) i jo vam agafar-ne quantitats industrials de llagostins brasilers congelats, que no havien caducat, i perfectament empaquetats i embalats. Se'ns van assentar molt bé. Però cada cop hi ha menys gent que vulgui anar «a la ferralla» i cada cop menys la que de veritat pugui fer-ho. Des que es van introduir les plantes de reciclatge de residus en totes les diferents modalitats, l'entrada a l'abocador està estrictament controlada i l'activitat a l'abocador també. Només els gitanos que han aconseguit «carnet» per entrar-hi i treballar-hi en poden treure profit. En llocs on encara no hi ha aquestes restriccions es continua fent com sempre, però és molt menys rendible perquè la densitat de ferrovellers és molt més gran.

3. L'espectacle avui té una incidència mínima, com indicava abans i, a part dels flamencs d'estiu, els firaires són gairebé els únics que queden. Com passa en el cas de la ferralla que acabo d'exposar, la rendibilitat és molt variable i va des del propietari d'una immensa pista d'autos de xoc a un tir al blanc amb dos ninots destenyits i escassa clientela.

4. Han proliferat enormement en aquests darrers anys els petits serveis de carrer marginals, que potser s'estrenaven portant maletes i paquets o després buscant un taxi per al client. Avui dia són molt coneguts per tots nosaltres, especialment els qui ofereixen kleenex als automobilistes, a mig camí entre la venda ambulants i el servei, i la neteja del parabrisa que fan tant gitanos com també païos i immigrants.

5. La mendicitat ha tornat a augmentar una mica aquests anys de crisi. Practicada, com sempre, per dones, té un caràcter molt conjuntural en gent

12. T. San Román, 1984, *op. cit.*

jove, noietes i dones casades, però pot arribar a ser una activitat estable en alguna anciana amb especials dificultats. La vigilància més estricta de la mendicitat infantil per part de les autoritats l'ha fet disminuir enormement.

6. La feina de temporada a l'agricultura, ja ho he avançat abans, ha deixat de ser el gran refugi per a la majoria dels gitanos de qui parlem aquí, copada a la primera part d'aquest últim període per païos pobres i, després de la sortida de la primera crisi, per immigrants estrangers. De tota manera això canvia molt d'una comunitat a l'altra. Catalunya és un dels llocs on encara es manté un cert nivell. En aquest cas, les activitats fonamentals són el que ells en diuen el *remase*, que consisteix en la collita de fruita o en la verema, segons l'època de l'any. Això arriba fins i tot a representar una activitat complementària per al 50% de la població activa en alguns informes,¹³ i es localitza més estretament en poblacions gitanes d'immigració relativament recent o en petites ciutats i pobles.

7. La venda ha fet una arrencada increïble (i no em refereixo a la venda de drogues, de la qual parlaré després). Pertot arreu proliferen parades al carrer, mercats setmanals, mercats festius. En alguns enclavaments gitanos és gairebé l'activitat única i en conec un parell en què el 100% dels nombrosos membres d'una comunitat local de parents s'hi dedica. La mercaderia varia molt. Roba, flors, sabates, són productes molt freqüents però n'hi ha molts més, que canvien d'un punt de la geografia a l'altre. La compra acostuma a fer-se en dues menes de centres: les fàbriques que venen excedents i els comerços grans i petits que renoven la mercaderia amb vista a la nova temporada. En aquest camp la competència tant amb païos com, sobretot, amb immigrants estrangers és molt forta. Tinc la impressió que de mica en mica es va arribant a un cert tipus d'especialització ètnica, de manera que és més freqüent que els païos vinguin fruita i verdura, els gitanos sabates o flors, i els estrangers petits aparells elèctrics i electrònics, catifes i manufactures de les seves zones d'origen. Així i tot, la competència és molt forta.

En realitat, el que ha passat amb la venda és que ha seleccionat aquells gitanos que la podien fer. No em refereixo simplement als qui ja eren bons venedors, que també hi alludeixo, sinó als qui van tenir la sort de trobar-se en una situació econòmica més benestant i una situació jurídica més regular, que els permetia fer front a les noves i creixents exigències dels administradors locals. Davant d'això, hi ha el petit venedor, però sempre combina la seva activitat amb el *remase*, si pot, i el *preu-fet*, si pot. I com hem vist, no sempre li és possible. Els passa el mateix que a alguns ferrovellers «sense carnet».

8. Finalment, i si parlem només de les activitats més esteses a la geografia espanyola, hi ha un tipus de salari públic que també ha arribat a uns quants gitanos. L'ocupació comunitària i els sous que reben els qui assisteixen a cursos de FP i reuneixen les condicions, avui dia també n'abasten uns quants. Hi ha associacions d'aquest col·lectiu que promouen i estimulen aquest tipus de projectes al costat d'altres programes socials desenvolupats directament per

13. M. F. Lloveras Benaset, *op. cit.*

l'INEM i els ajuntaments. El que en principi és una bona idea, no sempre es du a bon port, de manera que, d'una banda, la quantia és mínima si es pretén una dedicació continuada; de l'altra, es tracta de cursos massa curts i superficials, de manera que penso que absolutament ningú no en surt preparat ni es pot instal·lar com a lampista o torner soldador, per exemple, sense córrer un gran risc. A més això desanima els monitors i organitzadors directes, que es culpen a ells mateixos o culpen els seus alumnes més sovint que no pas a aquest sistema, que està orientat a anar fent temps amb un parell de duros a la butxaca per no fer el dropo pel carrer. I finalment no crec que aquest sistema sigui bo per als gitanos perquè els vincula un cop més a alguna cosa molt semblant, tot i que encoberta, a la beneficència, a les classes de macramé d'unes senyores benaventurades de l'any 50. Els arrela encara més en la seva dependència. No dic que no s'hauria de fer, entenguem-ho bé, el que dic és que s'ha de fer de debò, s'ha de formar professionalment de debò i donar sous suficients, encara que siguin baixos, perquè la gent s'ho prengui seriosament i ningú no es frustri. Malgrat els defectes que, almenys jo, hi veig, també és cert que en molts casos concrets d'éssers humans concrets ha servit per paliar l'enorme necessitat i l'enorme desesperança. De tota manera, agafo una descripció de Carmen Méndez que em sembla molt instructiva.¹⁴ Diu que en un lloc dels afores de Barcelona on feia treball de camp es va organitzar un d'aquests cursos de FP en el qual cada dona que hi anava rebia 30.000 pessetes al mes. L'assistència, com és lògic, era obligatòria de 9.30 h a 13.30 h del matí. «S'hi apuntaven», hi anaven, cobraven una vegada, si arribaven a fer-ho, i no hi tornaven. És clar. No poden. Han de fer tot el que s'ha de fer en una casa, anar a comprar, cuinar i, a més, què fa amb 30.000 pessetes al mes una població que té més de quatre fills de mitjana per família? És necessari i urgent reformar aquest sistema, perquè el seu objectiu, com sempre no implementat, és molt necessari i els gitanos el busquen. L'única cosa que passa és que així no el troben.

3. Una aplicació de l'estratègia molt perillosa

I finalment la droga. Evidentment, desconec la proporció de gent que s'hi dedica, en desconec l'organització i si sabés tot això no ho escriuria en un llibre. L'única cosa que vull és ressaltar un parell d'aspectes que em semblen interessants per als objectius d'aquesta publicació i per al desenvolupament del tema de treball dels gitanos. La primera cosa seria indicar que és una activitat que la trobem preferentment en dos àmbits: individus concrets que es vinculen a una xarxa o grup de parents. En aquest últim cas n'hi ha pocs, però n'hi ha. Aquest mateix fet, atribuït a alguna *raça* forta amb aire de cacic, s'assenyala ja en diferents documents i publicacions.¹⁵ Les implicacions per a l'existència

14. C. Méndez, treball de doctorat, curs sobre Minories Ètniques, UAB, Barcelona, 1992, no publicat.

15. Vegeu, per exemple, l'informe de la Xunta esmentat.

dels gitanos són molt diferents, ja que en el primer cas la disrupció en el si de la família i les seves pautes d'autoritat i d'organització és brutal. Però en tots dos casos implica la submissió a noves jerarquies i estructures que estan constantment en contradicció amb les comunes en la resta de gitanos. En segon lloc, volia dir també que representa una nova i dramàtica adaptació de les estratègies culturals més arrelades, representa l'alternativa il·legal d'aquest moment. A més, les seves conseqüències són devastadores no solament per a tots els consumidors de droga sinó per als mateixos gitanos; és una alternativa que en principi s'ajusta a les pautes que no han parat de repetir-se, però el seu punt final pot ser la seva pròpia autodestrucció i també la d'altres. I, paradoxalment, és una nova fórmula d'assimilació. El mercat de la droga i les seves implicacions socials i culturals no són coses que hagin inventat els gitanos; són coses que han après als carrers de les ciutats, que els han ensenyat els païos que s'estimen més que s'arrisqui el més pobre que no hi té res a perdre. Però un cop s'és a dins de veritat, no permet cap alternança, gens de flexibilitat, gens de llibertat.

La gent pobra que actua més individualment venent droga és gent molt problemàtica, vídues o separades amb molts fills, persones d'àrees especialment deprimides i perseguides sense alternatives laborals que els puguin garantir la simple subsistència, etc. La proporció de gent sana, en condicions de pobresa però no d'asfíxia i amb una vida familiar satisfactòria segons els seus termes, hi està molt menys implicada. Tot i així, hi ha llocs i situacions en què realment costa de saber per on se'n poden sortir, i en aquest sentit el tancament dels abocadors i les exigències actuals de la venda ambulants, amb la manca de feina per als gitanos, per més precària que sigui, ha desplaçat gent que feia uns quants anys realitzava aquestes activitats amb més o menys èxit. Un gitano de respecte a Barcelona deia fa poc una cosa que és estrictament certa: «avui dia és més fàcil vendre droga que no pas un grapat de mitjons». No solament té menys exigència inicial, sinó que a la pràctica està menys perseguit, és a dir, hi ha més venedors de mitjons a qui s'ha multat i confiscat la mercaderia per no tenir els permisos i rebuts corresponents que no pas venedors de droga que hagin passat pel jutjat. L'enorme extensió del mercat de la droga i la dificultat de la seva persecució jurídica justifica els fets en una escala global, però a l'escala del poble gitano és una cosa incomprensible i que els empeny en aquesta direcció (la de la droga) en lloc de la contrària (la dels mitjons).

El problema de les drogues ha arrelat ràpidament en els gitanos, com en la resta del món occidental, però més recentment en ells que no pas en altres sectors socials. N'hi ha que en venen, i entre ells hi ha tanta gent jove com persones grans, encara que són els joves qui, a més, se'n fan addictes. En el tràfic de drogues hi ha més homes que dones i les dones, si arriba el cas, acostumen a estar en situacions personals i familiars molt difícils. Les dones, més allunyades de les activitats més rendibles, més preocupades per pujar els fills, més vigilades en totes les seves accions pels seus pares, hi han entrat menys. Deia que hi ha individus aïllats que comencen a vendre droga per mitjà d'algun parent o fins i tot d'algun amic paio. Però hi entren a través de xarxes que s'estenen per

tots els àmbits i per totes les formes de cohesió social. La pertinença a aquestes xarxes passa sovint per algun parent ja introduït, de manera que la inclusió de persones emparentades representa una selecció a partir de xarxes personals. Com a conseqüència d'això, el reforç de la bilateralitat en el sistema de parentiu d'aquells llocs on succeeix així, segons la meua manera de veure les coses, és clar. Tanmateix, no és solament això. Si arriben a aconseguir una posició forta davant altres xarxes semblants, el desmembrament de les estructures parentals dels gitanos és total, no solament per sobreimposar-se un grup d'interès organitzat i fortament cohesionat econòmicament i políticament, sinó perquè crea cada cop més sovint relacions d'explotació, de «feina» entre gitanos que *mai* ningú no havíem conegut. Molts individus d'aquest col·lectiu que pertanyen a aquestes xarxes de venda intenten mantenir una relació amb la família i els parents, però és massa contradictori fer compatible les exigències de la xarxa i les del parentiu. A vegades, sobretot en situacions de misèria, s'accepta en silenci perquè són els únics que tenen possibilitat d'alimentar les criatures, els avis, els germans. Però fins i tot llavors l'acceptació passa per la subversió de totes les jerarquies, els rangs, la distribució de funcions, els patrons d'autoritat, les normes de relació entre parents i els valors de la societat gitana. I si no hi ha acceptació hi arriba a haver ruptura.

En altres casos és la mateixa família extensa o la gent d'una *raça*, amb *a latere* o sense, la que com a grup s'implica en la venda de droga. La funcionalitat d'un grup fort i ben articulad quan s'aplica en aquesta comesa és clara, com ho era quan s'aplicava a activitats més innocents com ara la verema o els extres que formaven un bloc. La violència del context enforteix aquells vincles de *raça* que semblaven oblidats i els fa nítidament distingibles per damunt de les altres relacions de parentiu. I aquesta mateixa fortalesa que és funcional en aquesta comesa ha portat algun (i, per favor, només algun) dels antics caciquets de la por a fer-la servir a fons. Algun, fins i tot, amb la prudència insolidària de retirar-se a temps i satisfet. Són els grups ideals per realitzar aquesta activitat, perquè a la seva força, organització i jerarquia sòlida interna *abans* ja hi havien afegit la insolidaritat amb la resta dels gitanos i amb la resta de la humanitat, l'associació vergonyosa amb païos desaprensus, en alguns casos, i amb qualsevol mena de poder paio, encara que no fos desaprensiu, en altres. Són, per tant, el bo i millor de cada casa, aquests grups. Però és que ja ho eren, el que passa és que els païos no ho notaven. I, tanmateix, han portat les coses més enllà del que les estructures i la cultura gitana dels anys 50-60 podien aguantar. No crec que els importi gens. La supeditació de l'organització d'un grup fort de parents, en aquest cas més articulad que mai per una *raça*, a formar part de grups poderosíssims d'interessos molt més amplis, representant l'últim esglaó en la cadena jeràrquica rígida, autoritària i violenta d'aquesta estructura, converteix el grup de parents traficants en el contrari d'un grup de parents gitanos, a pesar que poguessin protestar dient que es mantenen certs gestos, certs *tíos* i certs vincles. El líder patrilineal que representava la *raça* a cada punt, passa a ser un simple *capo* a petita escala, les relacions entre els parents, supeditades i viciades, perden reciprocitat i transformen la seva ordenació de rang i pre-

eminència, el grup deixa de ser un lloc social solidari de dispersió de les càrregues de dependència, de cobertura social atenta, i es converteix en una estructura econòmicament marcada per l'explotació i els beneficis com a criteris últims d'organització i de les relacions. Ja fa temps assenyalava alguna cosa de tot això, quan les proporcions de l'extensió del fenomen encara eren reduïdes.¹⁶ Ara el remei, per a païos i per a gitanos que han buscat per aquest camí la sortida a les situacions tancades i miserables, és difícil de trobar.

No parlo en cap cas, ho repeteixo, de distribuïdors importants ni de *capos* grans ni mitjans. Parlo dels bracers del diable que, com en la Inquisició, són gairebé els únics a qui es crema. En aquest sentit hi ha xifres que proporciona la Xunta que puntualitzen amb més criteri allò que per a mi només era una impressió: en els llocs on hi ha problemes extensos de drogues també hi ha problemes d'integració social de diversa índole (94%) i problemes fortíssims de delinqüència d'altres tipus (91%), mentre que on no hi ha aquest flagell de la droga les xifres cauen en picat: no solament és que hi hagi menys problemes d'integració (68%) sinó que possiblement hi ha la mateixa o fins i tot menys delinqüència que en altres barriades païes (9%).¹⁷ Són, per tant, els enclavaments més marginals, on els gitanos estan més perseguits i s'ho passen pitjor, amb menys sortides, on es troba el brou de cultiu que busquen els traficants. I és lògic. Suposem que un lampista ben instal·lat o una catedràtica d'universitat no tinguessin gens de sentit ètic ni d'interès pels seus semblants; se'ls hauria de pagar molt, però molt, perquè venguessin dosis de droga a la porta de casa seva. I, a més, alguns dels qui en venen, ho fan realment a la porta de casa seva? En aquests darrers temps fan servir els barris de gitanos pobres de barracots i barracons per vendre droga exactament igual com ho faria un comerciant a la seva botiga: obren a una hora decent, tanquen segons l'horari adequat a la demanda i se'n van de la barraca a casa seva per veure la televisió amb la família. M'han dit que en altres llocs diferents dels que jo conec també passa, això. Hi ha certa gent que ho fa. A vegades són els traficants gitanos més ben instal·lats, però si més no tan sovint com ells són païos de les barriades veïnes els qui «lloguen el local». Així l'oprobri i la indignitat se circumscriuen encara més a aquests llocs pobres i, hipòcritament, en deixen immaculats d'altres.

Els camells menys importants, a mig camí entre la necessitat i la insolidaritat, el rancor i l'acorralament, la culpabilitat i el desvergonyiment, asseguren que ells es carreguen totes les culpes i són els qui en surten més mal parats. Que arriuen més per menys. Però els qui organitzen i els qui consenten són els qui de debò guanyen diners, i és més difícil d'atrapar-los perquè s'exposen menys. Deu ser veritat. S'indignen perquè, a més, aquesta gent «de més amunt» pot permetre's l'intent de suborn i la complicitat, que són els únics riscos que corren, però tant si els surt bé com malament sempre estan més protegits perquè poden pagar les fiances i, si arriben a anar a la presó, ells a dins i la família a fora, estan millor: «El X puede ir a ver si le da tanto a éste y tanto al

16. T. San Román, 1986, *op. cit.*

17. Mantín Fernández, Xunta de Galicia, *op. cit.*

otro y si no, le ponen una fianza de dos millones pues va y la paga. Y aquí le tienes. Y el pobre Y que no tenía ná, que para dos papelinas lo hacía sin que se enteraran ellos, ese a pudrirse en la cárcel. Y ahora sus hijos, ¿qué? Pues la Z, la pobre, a mangar con la mano así, porque al final no les dieron lo del puesto [de venda] y la última vez se le llevaron hasta las zapatillas, que se las había quitao con la calor; todo el género que se le llevó la *pestañi* [la policia]. Por dos pape-linas de ná, y el otro aquí enfrente, haciéndose el rey. Por eso, que pa qué te vas a meter, ¡ja!».

El que va passar entre els païos també ha passat entre els gitanos: alguns dels qui venien droga o estaven en contacte amb qui ho feia a casa seva o a la del costat s'hi han enganxat, sobretot joves. L'estat de salut sempre és un tema de conversa en aquests barris marginals; qui no tus, va coix o li fa mal alguna cosa. Els problemes són en aquests aspectes profundíssims i molt estesos. I ara s'hi ha afegit els devastadors efectes de la drogoaddicció, que amb l'abús de l'alcohol acaben de configurar un panorama sanitari trist. De 66 entrevistats entre els anys 92 i 93 que estaven d'una manera o d'una altra connectats en un àmbit en què hi havia problemes de droga, set eren realment drogoaddictes però tots ells tenien entre disset i trenta-dos anys. En punts específics de venda la proporció ha de ser molt més gran. Quatre dels set estaven, a més, malalts de sida. Les seves famílies i ells mateixos patien enormement.

Paloma Gay¹⁸ em va fer posar atenció en un fet important: el total menyspreu i la marginació dins de les agrupacions veïnals gitanes envers els drogoaddictes, sense distinció pel fet que es tracti de gitanos o de païos. Efectivament, se'ls escolta poc i se'ls tracta com a dementos o com a vells totalment senils: realment ja ni són persones ni són responsables dels seus actes. Poden insultar un veí gitano, llançar-li alguna cosa al cap, robar a casa seva, «faltar» a un *tío* i, en general, no passa res. Això mateix, si ho fes algú a qui sí que consideren *persona* (ni boig, ni senil, ni drogoaddicte), conduiria d'una manera irremeiable a un enfrontament molt seriós i amb bastant risc d'acabar en una *quimera*. Però no, no passa res, generalment. Em sembla que hi ha un pacte tàcit del tipus «avui per mi, demà per tu» i a mi em sembla que és un bon pacte. Si cada família, cada grup de parents, cada individu, estigués disposat a respondre a cada sortida inoportuna o violenta d'un drogoaddicte, tal com està el panorama entre païos i entre gitanos de certs barris no pararien d'enfrontar-se. La solució ha estat marginar: negar la seva qualitat social de persones responsables i ignorar-los. Però això no vol dir que no se n'ocupin. En absolut. Tant drogoaddictes com sidosos són pràcticament sempre atesos en el si dels seus grups domèstics, on se'ls alimenta, se'ls vesteix i se'ls cuida amb els brots lògics de desesperació quan no col·laboren i quan tornen a punxar-se, o fins i tot quan roben coses a la pròpia família. De la mateixa manera com ho fan els païos, com els nostres veïns i fins i tot familiars o coneguts. No podia ser diferent de cap manera. Perquè el consum de drogues també interfereix en el sistema d'autoritat i de solidaritat social. Els interessos del consum, a escala individual

18. Comunicació personal.

incomparablement més forts que els de la distribució, passen per sobre de qualsevol lleialtat o interès. El drogoaddicte gitano és insolidari i deslleial amb parents i amb altres gitanos a qui ven droga, estafa o roba. Els problemes de drogoaddicció, també entre gitanos, desfan matrimonis i desmembren alguns grups domèstics. Però no els neguen el llit i el plat a taula. I fins i tot el grup domèstic i, en menys mesura, la comunitat local de parents pot ser l'àmbit més eficaç per rehabilitar-los. Em deia un amic paio, que per professió s'hi dedica, que la capacitat de rehabilitació de la família dels gitanos, quan s'hi posaven, era molt superior a la dels paios i que pot ser el centre d'acció terapèutica fonamental en el qual un professional pot basar-se en aquests casos. Últimament un treballador social em va explicar una història molt il·lustrativa que abona la tesi del meu amic.¹⁹ En una casa de la conurbació de Barcelona va mirar de solucionar el problema d'una nena, menor d'edat i òrfena de tots dos pares, que vivia amb els seus avis i els tres germans solters del seu pare difunt. L'avi ja era vell i una mica decrepit. L'àvia portava el pes de l'organització del seu grup domèstic format per tan sols la seva família. El Tribunal Tutelar de Menors havia indagat les condicions de la família perquè els avis reclamaven la pàtria potestat de la nena, i va descobrir que un dels nois era drogoaddicte, per la qual cosa l'adjudicació de la nena es posava en dubte i la cosa més segura era que anés a un centre de l'Estat. El treballador social els va explicar bé què passava. L'àvia va reunir els seus fills i de forma absolutament decidida i autoritària els va dir «ja sabeu què toca!». A partir d'aquell moment el xicot malalt va acceptar intentar deixar de punxar-se i traslladar-se a un centre de rehabilitació per curar-se. Però, a més, un o altre de la família l'acompanyava i l'animava dia i nit, se n'ocupaven, el consolaven i eren exigents amb ell, no el van deixar ni un minut sol i sense suport i, finalment, entre tots ho van aconseguir.

Són les dues cares d'una difícil relació en el si de la comunitat gitana de parents: la marginació i el menyspreu, però també la seva enorme capacitat de convertir-se en un instrument càlid i poderosíssim de curació en el qual, a vegades, els rehabilitadors professionals saben situar-se.

L'informe de la Xunta de Galicia diu que els gitanos d'aquests barris impregnats dels problemes de tràfic i de consum de drogues, bàsicament algun dels més marginals (i, per favor, no tots), són cada cop més conscients del perill que representa la droga, tant per a la supervivència física de la gent, com per a la seva organització, cultura i identitat, i per això alguns responsables d'agrupacions veïnals o de grups de parents gitanos²⁰ han tingut algun contacte entre ells per fer fora dels seus barris gitanos els traficants de drogues. Recordo molt «la moguda dels patriarques» a Madrid fa molt poc temps.²¹ Hi havia dos tipus de «patriarques» radicalment diferents. D'una banda, homes

19. Agraïxo aquesta descripció a un estudiant del Diploma d'Antropologia Aplicada al Benestar Social de la UAB, el març del 1993.

20. Sembla que es refereixin a homes de respecte o a homes forts, però no especifica si localment o translocalment, si per grups de parents o no.

21. «Patriarca» no és una paraula que facin servir els gitanos. Va ser creada i divulgada pels mitjans de comunicació en aquell moment.

forts i de respecte, coneguts i influents a Madrid, *tíos* als quals es cridava des de feia molts anys perquè fessin de jutges en els conflictes entre grups diferents de parents, de prestigi i poderosos alhora. Hi havia també ex-cacics locals. Fins i tot algun reconvertit en petit *capo*. Als homes de respecte, la gran majoria d'aquells «patriarques» no els semblava malament que n'hi hagués algun dels altres perquè representava una garantia d'obediència dels seus si aconseguïen convèncer-los entre tots. Possiblement les mateixes autoritats van demanar la intervenció dels «patriarques» per intentar parar el que era imparable. Però ja sabien per endavant que la venda de droga no s'interrompria. En vivien massa famílies que no tenien cap possibilitat d'accedir a cap altra cosa. Els *tíos* no podien demanar-los que es morissin de gana, que era la sortida que els quedava. Però sí que podien intentar desvincular-los, treure'ls dels seus assentaments, deixar clar davant de tothom que els gitanos no estaven venent droga sinó que hi havia tants païos com gitanos que la venien, i que els gitanos que no ho feien estaven tan radicalment en contra de les drogues com els païos que tampoc no ho feien, que patien les seves conseqüències tant com les patien els païos. Els «patriarques» tenien un profund i esperat entestament a deixar clar a la societat que no era un poble de traficants com se'ls estava imputant d'una manera irresponsable, xenòfobament.

Així doncs, es van reunir uns quants dels *tíos* més importants i respectables de la ciutat (amb algun cacic menys respectable, encara que tant o més poderós) i van decidir acabar amb la venda a la cantonada del carrer, a l'entrada del seu poblat. Es van avisar i es van animar i es van obligar a fer-ho, els uns més reticents i els altres de forma absolutament entusiasta. La manera d'actuar era l'habitual entre gitanos, que ja he tingut l'ocasió d'explicar: cada un s'encarregaria de convèncer els seus i després pressionarien i intentarien convèncer tots els altres, els qui no estaven d'acord amb ells. La cosa va arribar fins a cridar a assemblea pels barris amb altaveus i a l'assemblea es donava sempre el mateix missatge: sabien que per més que fessin no podrien aconseguir «quitarlos de vender», però almenys podrien aconseguir que no impliquessin la gent innocent, «si vais a vender, no lo hagáis donde viven otros gitanos que no venden droga». Els barris de gitanos es van mobilitzar d'una manera increïble: la majoria de la gent estava interessadíssima que se'ls separés d'una vegada dels camells i que deixessin de pagar justos per pecadors. Es van formar piquets, fills i néts dels vells convençuts que n'impedien la venda, que impedien l'entrada als barris als drogoaddictes que hi anaven a comprar droga, i s'ha de reconèixer que no sempre amb bones maneres.

La venda, en bona mesura, es va aturar de sobte. El desplaçament dels venedors i les amenaces als compradors van comportar una confusió per a tots dos, que van haver d'aconseguir nous llocs de trobada. L'èxit, efímer com veurem, va entusiasmar els *tíos* de respecte que hi havien participat i al mateix temps va preocupar els petits cacics convertits en *capos*. La reacció de la societat, d'altra banda, és gairebé immediata. L'acció dels piquets de gitanos posava en perill els compradors de droga i el pitjor és que aquest perill podia desbordar-se sense que hi hagués garanties de protecció per als consumidors. Això va

ser en bona part una reacció sana i prudent de la societat, en la qual van intervenir tant els mitjans de comunicació com els polítics, la policia i l'opinió pública. Va tenir també l'inevitable resultat no buscat de donar suport als interessos dels qui desitjaven tornar com més aviat millor a la situació anterior. Les autoritats van ordenar als «patriarques» que tornessin a casa seva i a la seva feina. En alguns punts, tanmateix, els mateixos gitanos van impedir des de llavors que es vengués droga en el seu barri. Però la majoria dels focus van tornar a la seva situació inicial i, així, els gitanos que van voler suprimir la droga dels seus veïnats es van quedar sols i no ho van arribar a entendre. Es van quedar sols entre la justificadíssima precaució dels qui temien per la integritat física dels drogoaddictes i la menyspreable oportunitat que hi van trobar els interessos il·legítims i mafiosos. Els «patriarques», amb tot, havien posat una cosa d'extraordinària importància humana a la vista de tothom: que estaven disposats a acabar amb la racista atribució de delinqüència que queia sobre tots els gitanos com a poble. Que podien separar del seu si els traficants, païos i gitanos, i que, per tant, com a poble eren innocents. Això, és clar, va passar desapercebut.

4. *La nova tradició*

Les breus prospeccions de camp que he pogut anar fent durant aquests darrers dos o tres anys, i la lectura d'informes i converses amb col·legues, m'han permès de veure una cosa que, sincerament, no esperava: la solidesa i maleabilitat de les velles estratègies culturals, tantes vegades esmentades en aquest llibre, i la considerable vigència de molts altres elements culturals que pertanyen a la tradició creada, adaptada, reformada, en el període dels anys 60-70. No m'ho esperava perquè tothom em deia que «els gitanos ja no tenen res a veure amb els qui tu vas conèixer»; hi insistien molts treballadors socials, planificadors, mestres, educadors de carrer. Altres, al contrari, em deien que tot allò sobrevivia. La meua pròpia inclinació a dubtar de les meves propostes i apreciacions i la convicció professional de com és de perible i canviant la cultura em decantaven a donar la raó als primers. Per això em vaig sorprendre. Efectivament, moltes coses han canviat i no podia ser d'altra manera, però hi ha una gran continuïtat cultural que et permet reprendre relacions, converses, viure situacions amb la tranquil·litat que tot té un entrançable aire de família i que el terreny que trepitges comporta dificultats però t'ajuda enormement allò que ja en coneixes. És veritat. Tot ha canviat. Però no tant. Hi ha qüestions com l'estructura i les funcions de la comunitat local de parents, la tendència de la família a estendre's patrilocalment, l'agrupació en nuclis al voltant de línies de pare a fill d'altres parents quan aquestes línies són poderoses, la separació de contraris, la pauta i resolució de *quimeres*, les estratègies matrimonials a l'interior de l'ètnia, el respecte als morts, la primàcia de l'home i del pare, coses que prevalen totes d'una manera viva, «cosas nuestras que siempre han sido así», que em deia un gitano de La Plata i que, efectivament, o han estat així o

molt semblants des que en tenim notícies àmplies i s'estenen entre gitanos d'altres llocs d'Europa. Altres qüestions que ja relatava en els anys 70,²² com la dèbil creença en *mengues* o *bengues*, dimonis petits o follets malignes, empi-padors més que no pas temibles, semblava que haguessin passat definitivament a la història. Ningú no me n'ha parlat més i el seu nom més aviat els fa riure. Paloma Gay, tanmateix, m'explicava fa poc que alguna dona vella continua convençuda que existeixen i descriu com la seva mare intentava atrapar-los com si fossin llangardaixos o llagostes. D'aquestes «coses que sempre han estat així» als *mengues* hi ha un amplíssim marge de possibilitats de presència i operativitat mental i/o social molt variable. Hi ha, això sí, alguns grups extremament anòmics, ni gitanos ni paios, gent que en tot aquest dolorós trasbals de la història se n'han quedat al marge, han quedat penjats en un forat inundat de no-res, han perdut els referents culturals propis sense arribar a adoptar-ne cap dels altres. És clar que n'hi ha alguns, com a tot arreu.

En el període anterior dels anys 60-70, la *raça* articulava grups de parents locals i translocals. El procés de concentració va llançar a un primer pla la importància de la patrilinealitat perquè s'estaven mobilitzant, precisament, les seves dues competències principals: el control sobre el territori i, com a conseqüència dels reallotjaments forçats, la defensa dels membres del llinatge. Els conflictes constants entre grups diferents obligats a la convivència massificada van fer activar la *raça*. I jo diria que probablement va acoblar les seves competències a terrenys laborals i de la vida econòmica (ajuts, contribucions econòmiques, etc.) precisament per aquesta activació produïda per la desestructuració territorial de la situació anterior i per la massificació de grups inconnexos.

Però penso que aquesta mateixa activació va ser de mica en mica disfuncional en la vida social. La sortida dels nous enclavaments era difícil per a comunitats de parents senceres, i un instrument cultural que penalitza les relacions de veïnat en aquestes circumstàncies no sembla l'ideal. La gent s'afanyava durant els anys 70 i 80 per mantenir algun límit territorial que marqués la separació del seu grup respecte al veí, i també es començaven a sentir queixes en veu baixa, sobretot per part de la gent jove, contra l'obligació de la venjança, de la defensa dels qui comprometen d'una manera estúpida els seus germans o cosins «buscant-los la ruïna» en la seva defensa. Eren només indicis aïllats. El que va passar és que uns quants grups forts van acabar fent fora els que eren dèbils o empassant-se'ls mitjançant el matrimoni o, fins i tot, per mitjà de la relació de clientela en el cas dels més cacics; en la majoria d'ocasions, tanmateix, les forces estaven equilibrades, i al final del període anterior, molts assentaments havien pactat la seva convivència, els seus territoris, les seves àrees d'influència a la ciutat, s'havien casat, es coneixien i eren veïns. A aquesta pacificació es va afegint al llarg del període l'increment de la participació en la feina assalariada, precària, però que contribuïa també a un arrelament més gran, a una sedentarització dels gitanos més gran. Així doncs, ni la defensa va ser tan

22. T. San Román, 1976, *op. cit.*

necessària ni els controls territorials tan importants. Totes dues grans comeses de la *raça* es debilitaven amb la pau i la quietud.

La incidència dels Alleluies, els pentecostals gitanos, va ser també important en algun d'aquests sectors que estaven farts de matar-se, perquè atacaven frontalment la venjança i la violència, i perquè supeditaven a la germandat en l'Esperit qualsevol vincle de parentiu, amb la qual cosa donaven un suport ideològic digne de consideració. Finalment, l'entrada individual en les xarxes de narcotràfic, generalment mitjançant algun parent, ja he indicat que crea vincles d'interès molt forts, els uns parentals i els altres no, que subverteixen les estructures anteriors. Tot aquest conjunt de situacions ha fomentat en alguns segments de la societat gitana una tendència més gran a la bilateralitat en la vida quotidiana que la que jo vaig conèixer fa vint o vint-i-cinc anys.

Ara bé, de cap manera no s'hauria de treure la conclusió, a partir d'això que dic, que les *races* gitanes estan desapareixent. D'una banda, la ideologia que l'acompanya, d'adscripció paterna prioritària dels fills, tendència molt marcada del patrilocalisme, prioritat dels vincles pare-fill, prioritat de les relacions entre homes a l'hora de dirigir els rumbos centrals de la vida social, masclisme exacerbant, tot això continua en un bon estat de salut i cobreix pràcticament tots els segments gitanos. Però, a més, la seva funció de defensa i el seu valor per a la distribució territorial sembla que es mantinguin per altres dues vies ben diferents. Abans m'hi he referit en un altre context. D'una banda, hi ha *races* fortes, localitzades o disperses de les quals, pel fet de practicar activitats il·legals que comporten riscos d'insolidaritat, de competència i d'enfrontament, es podria pensar, i n'hi ha més que indicis, que han tornat a trobar en la *raça* una estructura útil per vertebrar grups més amplis; molts, a l'interior d'aquests grups, són parents, però ara ja n'hi ha algun que no ho és. Si això realment és així, i no és tan fàcil de saber-ho, devien ser pocs grups, però hi devien ser.

D'altra banda, el destí ha dut molts gitanos a una nova mobilitat: la que ja he indicat per als venedors. La *raça*, que en una època va usar la territorialització, ho pot tornar a fer. Encara més, si les *races* adquireixen vigència per a altres grups, que bé que siguin pocs són coneguts pels seus aspectes defensius, aquests grups de parents pacífics podrien revitalitzar-les en els aspectes més territorials i més relacionats amb la mobilitat en termes clàssics: relacions de *raça*, represa matrimonial i vertebració d'un grup de parents reunits en nuclis al seu voltant en l'àmbit de les comunitats locals. Sembla que sigui bastant clar en alguns llocs. I, en tot cas, molt més clar on els gitanos es distribueixen espontàniament i tenen oportunitat de desenvolupar ocupacions que requereixen cooperació.

Resumint, penso que coexisteixen dos tipus de realitats avui dia. D'una banda, una vastíssima conceptualització del parentiu en termes patrilineals i una marcada tendència pràctica al patrilocalisme en un àmbit d'operativitat de vincles de parentiu que és inqüestionable. I, d'altra banda, en aquest àmbit s'organitzen grups d'orientació bilateral creixent, especialment arrelats, dispersos i pacífics, i altres grups que mantenen i enforteixen les *races* com a eix

de les altres relacions. Per parlar de totes dues tendències hi ha prou indicis i testimonis. En alguns casos arribem al *súmmum*, quan hi ha gent jove que no sap qui són els de la seva *raça* i diu que aquestes coses són d'abans. En d'altres, sense ser tan dràstics, també són clars: barris sencers ocupats per un grup de parents que s'organitza i, a la pràctica, se supedita a la *raça*, o serveis que són ocupats i copats per grups d'aquest tipus. M. F. Lloveras²³ exposa un cas típic, que s'ha observat moltes vegades, i del qual he posat exemples per als anys 91-92: en una petita ciutat de Catalunya, una escola dividida entre els parents vinculats a dues *races* que n'agafen el nom, els X i els Y. Eviten anar als mateixos llocs, els infants es posen lluny els uns dels altres a les aules, als patis o als menjadors, sense ni una sola fissura i reflectint a la vida escolar l'altra vida que hi ha fora de les portes de l'escola. C. Méndez assenyala²⁴ que en una barriada de la conurbació de Barcelona hi ha vincles operatius en aquest nivell fins a la cinquena generació i que mantenen «una clara tendència patrilínea».

I les *quimeres* sobreviuen quan la gent «es busca la ruïna». Evidentment, n'hi ha moltes menys que en el període anterior, i sort que és així. Però quan n'hi ha es mantenen intactes les pautes, les reaccions mútues, les resolucions del conflicte. Intactes. He pogut recollir material d'aquesta mena tant a Madrid com a Barcelona i he rebut informació sobre altres casos. En un de molt conegut es va fer fugir tots els membres de la *raça* A d'una extensa comunitat local de parents de Santa Coloma, a Barcelona, de la seva agrupació veïnal en la qual vivia gent d'un altre grup de parents. Els de la *raça* B d'aquest últim grup van intentar venjar en els A un parent patrilínea B mort per un A a Bilbao unes quantes hores abans. Coneixien els fets i els vincles a l'Ajuntament i tot. La possibilitat de conflicte entre *races* per friccions entre individus encara és molt present i s'expressa molt bé en les paraules d'un home de més o menys quaranta anys l'any passat, el 92. Es referia a la seva neboda, la filla de la seva germana, casada amb el seu *tío* matern: «Si se quiere separar de él lo mejor es que se vaya de aquí. No sé dónde puede ir, que los niños además son aún muy pequeños y tienen que estar con su madre. Se tiene que ir de aquí, pero ya. Por nosotros no es que, hombre, son familia y lo sientes, pero es cosa de ellos. Pero janda que si uno va y le dice algo a mi madre! Mi madre está en medio y ellos aquí están bien. Pero si le dicen algo yo sé que va a saltar mi padre y vamos a saltar todos detrás. Y ellos igual. Y aquí se va a armar el lío. Mi madre ya sabes el pronto que tiene y mi padre va a tener que ir detrás. Si es que se tiene que ir. Se la debería llevar la X [la seva mare], pero no quiere». No és cap situació excepcional ni espectacular com la de Bilbao, i per aquesta raó és més significativa. En aquells dies en què vaig viure en aquell barri, això de banda extremament pacífic, hi va haver una baralla i un mort, amb les tensions corresponents i un problema entre parents d'un mateix grup per un assumpte de drogues. Com que no era habitual en aquell lloc els vaig preguntar si m'ho havien preparat perquè sabien que era antropòloga. Sembla que no.

23. *op. cit.*

24. *op. cit.*

Aquest estat latent i semiactiu de la *raça* i la plena vigència dels grups parentals encara es ressenten dels reallotjaments que, increïblement, encara es fan avui dia, tot i que siguin pocs, sense respectar les separacions entre grups. Ja n'he parlat abans i no tocaré més aquest punt. Recullo només unes quantes paraules dels gitanos, dites en els tres últims anys, que expressen la situació millor del que jo ho hauria pogut fer:

– Un *tío* en una barriada on els gitanos estan concentrats: «¡Pero cómo no me voy a enfadar! ¡Pero si es que lo hacen muy mal! [l'Ajuntament]. Si fuéramos *nosotros* y algunos más, los que nos conocemos ya, y los demás fueran todos payos, pues bien. Esto está bien. Así seguro que no iba a haber problemas. Pero ya nos cansamos de decir que aquí no traigan gitanos ¡que no les conocemos! Si no, nos vamos a tener que ir o habrá problemas. Como los hubo allí abajo, pues igual. Y nos tuvimos que ir. Y ahora ¡hala! más gitanos. No sé yo si es que no se enteran o es que son malos».

– Una gitana vella madrilenya: «Pues aquello era imposible más. Las casas buenas, el doble de grandes que éstas, y un buen cacho de huerto. Pero nos tuvimos que marchar por culpa de que había allí muchos gitanos y el lío de las drogas. Y los chicos, ya conoces a mis hijos, que no aguantan na, tuvieron una pelea con unos».

– Una gitana, casada, parlant de la seva germana: «Allí están na más que ellos dos y los hijos. Vienen mucho, que todos los de él están aquí. No salen de aquí. Y allí están en la gloria. Le dieron un piso y está solo en medio de los payos. Todos le quieren... y a ella, y no tienen líos con nadie. A lo primero no les querían y hasta hicieron papeles y fueron arriba [l'Ajuntament?] pa que los tiraran de allí y les tiraran del piso. Pero aluego ya los quieren. En el cielo están».

Es mantenen moltes coses respecte al període anterior: la pertinença dels fills al pare, que només els perd amb l'abandonament i la despreocupació posterior. La tendència al matrimoni entre parents, encara que no dispo de prou dades per aventurar tipus de vinculació i nivells d'exogàmia. Hi ha potser més matrimonis mixtos, però l'endogàmia ètnica encara és predominant. És a dir, així com el matrimoni amb parents es continua fent i l'exogàmia o l'ètnia es podria haver incrementat una mica, s'evita el matrimoni entre gitanos no parents d'una manera clara, cosa que denota un conservadorisme en les relacions intraètniques més profund que no pas en les interètniques. El casament gitano es continua celebrant; en alguns llocs sembla que no hagi sofert cap transformació (en les meves pròpies observacions i, per exemple, en les d'Elisenda Ardèvol, o en l'informe de la Xunta), però tenim informes d'altres llocs en els quals el nombre ha minvat dràsticament i escapar-se s'està convertint en una cosa habitual. Ja era relativament freqüent, com he indicat, en el període anterior, però potser per la tolerància més gran en les relacions a partir de la *pidia* que hi ha actualment, la fugida, en alguns llocs, precipita els fets sense haver

d'esperar la celebració del casament.²⁵ De la mateixa manera, i malgrat que l'opció dels pares encara és important, també hi ha grans variacions en aquest punt. Hi ha gitanos que van deixant cada cop més marge a l'elecció individual, però evidentment no tothom ho fa així, hi ha grups més conservadors. Carmen Méndez em va explicar un cas extrem que jo, a hores d'ara, no havia tornat a veure. Fa poc, en un assentament de Barcelona poblat parcialment per gitanos, una família conjugal es va desplaçar a un poble d'Andalusia per visitar els familiars no sé si d'ell o d'ella. Se n'enduïen els fills i una de les noies, que era soltera, tenia setze anys. La família andalusa tenia un fill de divuit anys. Al cap de poc tornen del viatge. Uns quants mesos més tard els pares emparaulen el matrimoni dels seus fills, que no s'havien vist abans ni s'havien tornat a veure després. Com es feia abans també en moltes ocasions, el noi es va estar una temporada amb els seus sogres a Barcelona després de l'acord i abans de celebrar-se el casament. Encara passa, però menys sovint.

I continuen casant-se molt joves, tot i que ha minvat molt el nombre de matrimonis de tretze o catorze anys que eren, en el període anterior, bastant freqüents. Per les dades de què dispo de Barcelona i de Madrid, actualment, les noies molt sovint tenen setze o disset anys, i els nois entre dinou i vint-i-un, i no se sap de ningú que s'hagi casat després dels vint-i-tres. Malgrat que avui dia la planificació familiar és més coneguda, en moltíssims casos es continua fent d'amagat del marit. Entre una cosa i l'altra, una mica de retard en l'edat de contreure matrimoni i la planificació familiar, un si fa no fa més estesa, s'arriba a reduir el nombre de fills, però realment es nota sobretot en els matrimonis més joves, per la qual cosa les mitjanes es mantenen només una mica per sota de les conegudes dels anys 70. L'informe de la Xunta,²⁶ tanmateix, assenyala una davallada dràstica en la natalitat entre els gitanos de Galícia. Així doncs, hi ha d'haver fortes variacions en aquest punt. L'edat de la població sembla que coincideixi en tots els casos, encara és molt jove i l'esperança de vida variaria segons el tipus d'habitatge i el barri que ocupessin, com era previsible.

D'altra banda, ara trobem més sovint grups domèstics formats per una sola família conjugal, especialment entre gitanos als quals s'ha adjudicat habitatge i que no s'han distribuït espontàniament. També en aquest punt sembla que coincideixin els informes. De tota manera, seria interessant estudiar des d'un punt de vista històric la relació que hi pogués haver entre un nivell més alt d'integració social i arrelament, i una tendència a l'agrupació en nuclis de les famílies en unitats domèstiques separades. Penso, per exemple, en les descripcions proporcionades per Gómez Alfaro per a Madrid al final del segle XVIII. Ara per ara, tanmateix, segons les situacions en què els gitanos han pogut incidir sobre les decisions administratives o han comprat els seus habitatges o han ocupat espontàniament les seves barraques, la tendència és mantenir les famílies conjugals sota sostres diferents, agrupar-se en famílies extenses que ocupen una

25. Paloma Gay. Comunicació personal.

26. *op. cit.*

àrea que permet el contacte i la cooperació contínua i, només en alguns casos, mantenir comunitats locals de parents. N'hi ha algunes que acostumen a estar situades en zones d'infrahabitatge (barraques, barracots, habitatges precaris construïts com a poblat especial per l'Administració) en les quals o conviuen uns quants grups o un de sol ha aconseguit desplaçar la resta. N'hi ha prou testimonis, alguns dels quals ja he mencionat. En aquestes circumstàncies en què perseveren comunitats locals àmplies de parents, la presència d'una petita família extensa o d'una família conjugal aïllada d'altres parents sempre és forçada i, normalment, efímera. Recullo dos testimonis que expressen clarament aquesta situació. El primer prové d'una comunitat local de parents, i un dels seus tios vells parla d'un grup domèstic de fora de la seva comunitat format per un matrimoni, els seus fills solters i un fill casat, amb la seva família: «Ésos na. ¡Qué van a hacer, si están aquí solos!». El segon recull les paraules d'una dona que viu amb el seu marit i els seus fills solters, la majoria molt petits, en un veïnat de pisos de barriada on els han adjudicat l'habitatge. En el mateix bloc hi ha famílies gitanes, dividides en dues comunitats de parents bastant enfrontats i amb una convivència problemàtica: «Ya estamos cansados. En cuanto pasa el lio pues ya te tienes que ir, que sólo semos el X y yo aunque [el fill gran] ya también vale. Pero yo ya no quiero ir y venir más. Si me dieran un piso me iba donde mi padre. Y si no pues nos vamos de aquí, nos vamos a Jaén con su gente [el seu marit]».

El més important és que puguin triar. I només a vegades trien l'agrupació en nuclis del grup domèstic. Poques. A la família extensa i al grup domèstic que pot formar-se al voltant, hi troben seguretat, cooperació, ajut personal, afecte, companyia, distribució de riscos i càrregues. Té un valor fonamental en la vida laboral i econòmica tant directament, en la feina de cooperació, com passant-se els uns als altres informació sobre recursos, estratègies, oportunitats, coneixements i eines. Quan es viu un moment en què no hi ha feina ni habitatge, quan es competeix amb els més pobres de la majoria i els més pobres dels immigrants estrangers, quan hi ha drogoaddictes que s'han de rehabilitar, molts malalts que s'han de cuidar, quan homes i dones que poden treballar han de sortir del barri per guanyar-se la vida i no poden fer-se càrrec de les criatures, dels vells i dels malalts, quan la cobertura social de les administracions és tan insuficient, el grup domèstic gitano que s'aplega en una família extensa és imprescindible i és un dret beneficiós i innocent mentre el necessitin i mentre el vulguin fer servir. És tan poc legítim separar les famílies extenses com separar els joves dels vells o les dones dels homes. És una barbaritat.

Finalment, volia dir que la *posició* de la dona, sota el meu punt de vista que no tothom comparteix, ha variat molt poc. Penso que més aviat és el *tracte* el que ha sofert canvis, i això només entre la gent més jove. Pel que he pogut veure, les dones casades de trenta o de trenta-cinc anys continuen més o menys com sempre: treballant a casa, i moltíssimes fora de casa, servint menjar, sense replicar gens el marit, sortint a vendre amb alguna altra dona, amb molt poca llibertat de moviments. Aquesta mica més de llibertat sí que es pot apreciar en gent de divuit o de vint anys, però és un miratge, em penso, fer-ne qualsevol

generalització més gran. S'és més tolerant amb el comportament d'aquestes joves i moltes s'escapen, com he dit. Però encara es continua vetllant fermament per la seva virginitat. Encara que a vegades hi ha marits que peguen a les seves dones (també hi ha paios que ho fan), la justificació tradicional dels anys 60 va quedant cada vegada més arcaica i menys efectiva: un home «pega a la seva dona, però es deixa matar per ella». Vostès comprendran, i els gitanos que em coneixen ho saben, que mai no he estat personalment d'acord amb aquest argument. Però tenia una lògica, encara que per a paios com jo no fos convincent: l'ambient de violència entre grups gitanos. Ara això és prehistòric, perquè no és gens probable que cap home s'hagi de deixar matar per la seva fidel esposa. Totes aquestes idees que comparteixen moltes gitanes, joves i no tan joves, van fent el seu efecte en les pautes de comportament i van obrint-se camí en les conviccions. Però queda moltíssim camí per fer, atès que encara hi ha conservadorisme en aquest aspecte.

5. *L'aculturació, el desgast i el rearmament ètnic*

En els últims trenta anys, els gitanos han passat per un procés contradictori. No sabem si ha estat així per primera vegada, però jo diria que no; ho diria amb poca base, remetent-me a uns quants indicis històrics d'Espanya i de molts països d'Europa. Ha estat un procés d'aproximació integrador en el pla econòmic i especialment laboral, en la seva regulació jurídica familiar i personal, i en una incipient articulació política amb les estructures de l'Estat i les administracions en diferents àmbits per mitjà de la creació d'associacions gitanes i, en menor grau, de tímids moviments socials, especialment locals, veïnals. Els resultats d'aquest procés en uns anys d'increment del benestar col·lectiu, i les relacions entre paios i gitanos, allà on les condicions havien estat més favorables, van millorar, i tot això va representar un impuls cap a l'aculturació en molts aspectes: interès per l'educació i la informació general del país, millora si no de la posició de la dona sí del seu tracte i de les idees respecte a aquestes, flexibilització de les jerarquies d'edat, desaparició de bona part de creences místiques, afebliment del paper social de les *races*, tendència a la reducció dels grups de parents, valors més decantats cap a l'economia i el consumisme, sobretot. I amb això, ja ho hem vist, moltes altres coses es van mantenir o van sofrir alguna adaptació nova. L'aculturació va ser selectiva, com suposo que ha estat en cada moment de la seva història, i va permetre simultàniament una permanència i una innovació, una emulació dels paios i un manteniment de la identitat pròpia.

Les crisis i l'expulsió brutal, un altre cop, a la més obscura incertesa i marginació han tingut resultats greus. Si hagués de resumir a grans trets els problemes centrals de la majoria dels gitanos marginals d'avui dia en relació amb la seva supervivència típica, cultural i d'identitat, n'assenyalaria especialment tres. El primer, la falta de possibilitats de feina, integrada o marginal, agreujada per la competència entre pobres, ara sobretot entre gitanos i els més rebutjats

dels immigrants estrangers. El segon seria l'obstinació amb la qual les administracions continuen concentrant gitanos que pertanyen a grups de parents diferents. Evidentment, en això hi ha un problema d'escassetat i de mesquinesa en els recursos econòmics que s'han destinat *sempre* (no solament en el 93) als reallotjaments, de manera que els pocs diners que es posaven en joc eren determinants en la total falta de respecte a les seves formes d'organització, amb les conseqüències tremendes que hem vist per a les persones i per a l'etnicitat dels gitanos, davant la impossibilitat d'un assentament més espontani.

El tercer problema seria el de les drogues, tant pel que fa al comerç com al consum. La venda de drogues apareix en un moment en el qual és l'únic drenatge que se'ls estava oferint a la necessitat, l'única alternativa per als més marginats i també per als més degradats (algun cactic, alguns joves anòmics) per palliar la pobresa i el rebuig. La droga representa una alternativa il·legal realment rendible, si la dedicació és suficient, potser per primera vegada a la història. Abans hi va haver estraperlo, per exemple, però no solament era menys rendible sinó que la competència amb els païos els arraconava als llocs de distribució més insegurs i amb les mercaderies menys atractives, sobretot. Hi va haver, em penso, menys població implicada en nombre i en intensitat perquè l'oferta era menor. La venda d'armes va embolicar un grapat d'individus solts enmig d'un eixam de païos. El cas de la droga és molt diferent. És molt rendible i hi ha menys competència amb els païos; bé que n'hi ha que venen igual que els gitanos, la majoria se situa en emplaçaments i nivells de molt menys risc, i deixen als gitanos, sobretot als més marginats, i als estrangers les tasques més baixes, els ambients que produeixen menys benefici i que són més perillosos. Molts altres païos, evidentment, estan situats en altres nivells superiors de les organitzacions i no tenen ni el més petit contacte amb l'usuari del carrer. I també és diferent el cas de la droga perquè el seu abast és massiu i pernicios. Tots ho sabem bé, en la societat en general o en el si del nostre propi àmbit personal. Però sovint es desconeix l'impacte que està causant en els mateixos gitanos: ni hi havia tant estraperlo ni les armes se'ls disparaven al cap. Els nois gitanos que entren al cercle de la venda de drogues es tornen drogoaddictes, i els uns i els altres fan que altres gitanos també s'hi tornin.

J. M. Fresno diu, amb molta raó,²⁷ que el tràfic de droga s'està legitimant progressivament en els medis més deprimits de la societat, allí on hi ha molts gitanos. El pas és molt perillós. La droga és destructiva físicament per als gitanos, però ho és també socialment i culturalment, perquè corromp les estructures parentals, i mina la solidaritat i l'autoritat.

Paradoxalment, la venda de droga representa alhora l'aplicació de l'estratègia tradicional de producció que combinava integració precària-marginalitat-il·legalitat o les alternava, però al mateix temps en aquest moment és, al meu entendre, el vehicle més potent d'*assimilació* dels gitanos a la nostra societat. Aturem-nos aquí un moment. La venda de droga es realitza en un àmbit d'in-

27. Intervenció a la reunió d'experts en temes gitanos amb la ministra d'Afers Socials. Saragossa, 1993.

terdependències econòmiques que penso que no es poden comparar amb cap altre període, crea dependències personals, individuals, fortíssimes, extraparentals i interètniques, s'articula i circula en tots els nivells regulada per codis paios, no gitanos, amb escassa possibilitat (nulla en gairebé tots els aspectes de l'activitat) que els mateixos gitanos hi incideixin, i tot això va acompanyat de l'adquisició de valors, de representacions del món i de les relacions entre els éssers humans, pautes de comportament i hàbits (la drogoaddicció entre ells) que no pertanyen a cap de les tradicions gitanes conegudes d'enlloc ni a cap període de la nostra història comuna, que subverteixen la cultura i destrueixen la identitat. La venda de droga està creant uns quants paios marginals més, està creant assimilació.

El que passa és que no es tracta de l'assimilació a obrers del tèxtil que parlen català o a paletes que parlen castellà amb què alguns paios somiaven, sinó de l'assimilació ràpida i profunda a la nostra estimada societat per la banda pitjor. O una de les pitjors. Per l'única porta que aquesta mateixa societat, des de les autoritats fins als veïns, hem tingut l'amabilitat de deixar oberta perquè no ens interessava passar-hi.

Una cosa és la comprensió del fenomen. La legitimació progressiva de què parla J. M. Fresno és part d'aquest procés assimilador. Però no solament la impulsa la dificultat de trobar una altra cosa per viure'n i la necessitat. S'estén també com una reacció legítima a un racisme tan estúpid com pervers que atorga la mateixa consideració i el mateix tracte a un pobre i honrat venedor de mitjons que a un traficant de droga, un racisme que és incapaç de diferenciar entre els qui té davant seu perquè el cegen els seus prejudicis. I, per tant, si els gitanos, *els mateixos gitanos*, no són capaços de controlar la implicació en el tràfic i en el consum de droga, i si la societat, des del consell de ministres fins als veïns del poblat de barraques, no som capaços de controlar el racisme i de donar l'ajut institucional necessari, haurem d'assumir la responsabilitat de tenir el poble gitano d'aquest país en el perill més gran de la seva supervivència física i ètnica de la història, molt més gran que en el moment dels Reis Catòlics o de Ferran VI. Hi ha molts tipus d'acorrallament, de persecució i de presidi. S'estan aplicant els que s'avenen més amb l'aparença democràtica. I hi ha gitanos que moren de sobredosi o de sida. Com els paios. Però d'altres deserten de la seva cultura i identitat a canvi del que és pitjor de la nostra cultura i identitat. Aquesta és la veritable oferta d'assimilació per als gitanos més pobres.

Per sort, hi ha molts gitanos sobre la Terra. El tipus i les característiques de la seva activitat econòmica i el context humà representen els factors de variació dels nivells d'integració social més comuns i, avui dia, més el primer que no pas el segon. Les relacions interètniques, especialment en el nivell més immediat i quotidià, es relacionen també amb aquests factors, especialment el recurs a la delinqüència i l'existència de la massificació de gitanos, però depenen també del nivell de competència interètnica local tant en els aspectes laborals com en altres recursos (sòl, places escolars, subsidis, etc.). L'aculturació es produeix en diferents graus, i la cultura es manté amb adaptacions, seleccions i préstecs diferents segons aquells altres factors d'integració i de qualitat de les

relacions socials. Per acabar, la permanència de la identitat i, sobretot, el nivell de *militància ètnica*,²⁸ estan més relacionats amb l'eficàcia de la cultura heretada, en el primer cas, i amb les noves estratègies d'intervenció política i social, en el segon. Si intento relacionar tot aquest seguit de factors penso que puc aïllar certs *tipus* que apareixen en els àmbits socials concrets però que en cap cas no són estancs entre ells ni n'impedeixen l'existència d'altres. Miren de ser, més aviat, els pols analíticament aïllats d'un continuum a través del qual circulen la majoria dels gitanos actuals:

1. Gitanos molt pobres que ocupen barraques o poblats generalment aïllats i anacrònics. N'hi ha uns quants en els habitatges socials de pitjor qualitat i en pitjors condicions. Acostumen a col·locar-se practicant recursos marginals molt poc rendibles, com vendre coses de poca entitat al carrer, fer de ferrovellers esporàdicament, vendre kleenex i serveis als automobilistes, etc. Poden recórrer eventualment i de forma molt conjuntural a vendre droga. Acostumen a combinar això amb la feina assalariada, escassa i molt precària, i, a vegades, amb la recol·lecció de temporada. Mantenen estructures d'organització gitana pròpies del període anterior, encara que amb una tendència a la reducció del parentiu local, més enllà de la família extensa, i a la disminució de la solidaritat ètnica, perjudicada per la concentració. Les relacions amb els païos es redueixen al que és imprescindible per desenvolupar les tasques productives i són un grup especialment ressentit per la competència interètnica dels anys 80. A vegades hi pot haver baralles interètniques. El nivell d'aculturació és baix i l'interès per l'escola, més enllà de l'aprenentatge de les tècniques bàsiques, mínim. Entre ells hi ha, especialment en alguns joves, una tendència a la desestructuració i a l'anomia. Són situacions molt marginals i ètnicament difícils de sostenir.

2. Petits venedors de droga. Sovint ocupen barraques i poblats, a vegades infrahabitatge vertical, amb els que acabo d'esmentar, i realment és el tipus 1 el que nodreix el tipus 2. Evidentment menys pobres que aquells, representen els elements més disruptors de l'etnicitat. El grau de consum de droga, atenent a les seves possibilitats que no són gaires, és creixent, i els valors de consum i d'individuació van aparellats. No acostumen a tenir cap mena de relacions interètniques al marge de les laborals i l'animadversió respecte als païos i el rebuig mutu és clar. Els joves estan vinculats, a través de tota mena de màquines electròniques, als valors que aquestes màquines transmeten. L'assistència a l'escola i el rendiment són molt baixos. El manteniment de la cultura del període anterior és possiblement el més baix de tots els tipus, incloent-hi els més integrats, atès que els resulta contradictòria amb els seus interessos i poc operativa per a les exigències actuals d'organització i vinculacions. El parentiu actua gairebé exclusivament en l'àmbit de la família més immediata i en el de xar-

28. En el treball que actualment realitzo sobre xenofòbia i marginació faig una proposta i discuteixo la utilitat dels conceptes de «militància ètnica» i de «política ètnica». Part d'aquest treball va ser publicat a *Perspectiva Social*, 33, des. 1993, per l'ICESB, Barcelona.

xes estrictament personals. Hi ha noves vinculacions que no són de parentesc que neixen de la venda de droga i del consum. Les úniques jerarquies realment acceptables són les laborals, bé que en això hi ha més variació. El manteniment de la identitat és també variable, però és un grup que presenta molts símptomes d'anomia.

3. Gitanos pobres que viuen en barris de barraques, en poblats d'infrabitatge vertical i pisos de barriada. Presenten un baix nivell de delinqüència en tots els àmbits. Gairebé mai no recorren a la venda de drogues. Fan feines marginals, fonamentalment es dediquen a vendre i a espigolar en abocadors, totes dues coses de forma una mica més regulada (tenen més sovint patent o «carnet» de ferrovellers, etc.). Redueixen també les relacions interètniques a l'àmbit laboral però, en conjunt, desitgen i procuren mantenir, si els deixen, una activitat pacífica. Mantenen una forta cohesió parental i el procés d'individuació és molt menor. L'organització tradicional heretada del període anterior és, en aquest context, molt més operativa econòmicament i socialment. Els canvis més grans apunten cap a una certa reducció del grup de parents local i a un recurs més gran a la bilateralitat, però en conjunt es manté l'estructura de parentiu, les pautes i els valors. Són una mica més constants en l'escolaritat dels seus fills i esperen més de l'escola que els anteriors. Exhibeixen una identitat robusta i estable, però no és en absolut *militant* ni *políticament operativa*.

4. Gitanos ocupats en feines no assalariades, especialment venedors, amb un nivell de vida estàndard dins de les classes populars del país, pràcticament sempre ocupant pisos o petites cases amb una dispersió típica dels processos d'assentament espontani. Alguns cops són propietaris dels seus habitatges. En general més ben situats, és estrany que entre aquests gitanos hi hagi delinqüència o que recorrin a la venda de droga i a la feina assalariada. Més ben adaptats a un aprofitament semimarginal més productiu, tenen consegüentment una situació més estàndard. El consum augmenta però penso que no arriba al nivell del tipus 2. És un consum de més qualitat però menys frenètic. Tendeixen a estalviar i estan realment interessats en l'educació escolar dels seus fills. Són pacífics intraètnicament i interètnicament. Mantenen amb força fidelitat l'organització parental, amb menys incidència en la *raça* funcionalment però activa com a principi organitzatiu i cognoscitiu. L'àmbit del parentiu és, de tota manera, més reduït i permet l'entrada en altres relacions, especialment interètniques, dels joves. N'hi ha que practiquen una forma de *passing* fictícia, és a dir, es fan passar per paios però sense renunciar ni a la seva cultura ni a la seva identitat en l'espai intraètnic. Tenen una identitat forta i no militant.

5. Gitanos integrats antics, molt sovint amb una posició benestant. La seva situació és plenament integrada i normalitzada en tots els aspectes. Mostren una tendència fortíssima a la feina autònoma en petits negocis i comerços i, més recentment, com a professionals liberals en alguns casos. Donen un gran valor a l'educació en tots els àmbits. Utilitzen els excedents tant estalviant com invertint, però no tant. Mostren una clara solidaritat amb el grup de parents autònom, que és vigent i operatiu. Hi trobem una insolidaritat força comuna entre gitanos de posicions econòmiques substancialment desiguals. Les vigèn-

cies culturals són fortes en la majoria dels aspectes i es fan compatibles amb relacions interètniques fluides i amistoses. En qualsevol manifestació de les relacions interètniques la gitaneïtat acostuma a estar present, només s'amaga per conveniències molt concretes i puntuals. La identitat es manté plenament però és conflictiva en alguns sectors. D'aquests gitanos, n'hi ha uns quants a les associacions i, fins i tot, en el moviment religiós pentecostal dels Alleluies. La seva *mobilització ètnica* sembla, per tant, un dels trets que caracteritza almenys una part important d'aquests gitanos.

6. Nous integrats plenament. Són gitanos que han realitzat el seu procés d'integració mitjançant la incorporació a llocs de responsabilitat en les associacions o en el culte dels Alleluies. El seu nivell de consum sembla que sigui més alt que entre els del grup 5, sobretot en els primers, i sembla que hi hagi una tendència més gran a l'estalvi que no pas a la inversió. Molt mediatitzats per l'ambivalència dels seus papers com a líders gitanos en estructures netament no gitanes, acostumen a tenir conflictes clars amb la tradició cultural heretada del període anterior. La solidaritat del parentiu s'oposa a les obligacions pròpies de l'acompliment dels seus càrrecs i, sovint, entren en conflicte i abandonen alternativament i prudentment les unes i les altres per aconseguir una estabilitat. Mostren un marcat interès per l'educació i una tendència a la individualització. La identitat ètnica és sens dubte la més militant, la qual cosa és coherent amb la seva trajectòria, i, a més, *el seu valor estratègic en la vida política la reforça*. És una identitat que presenta una forta funcionalitat en la seva militància. La cultura se circumscriu més en l'àmbit dels símbols ètnics (com la llengua, per exemple) que no pas en les formes organitzatives i en les pautes i valors que s'hi associen (com ara la solidaritat parental translocal o com les estratègies alternants, la mobilitat, l'edat d'entrada al matrimoni, el nombre de fills i els valors associats a tot això, etc.).

7. Gitanos dedicats al tràfic de droga com a venedors directes i estables, fonamentalment. Tenen una situació econòmica benestant. Viuen en pisos i cases, moltes vegades de propietat. En alguns casos i per motius relacionats amb la seva activitat poden quedar-se a les barraques o als poblats, o anar-hi sovint. El seu nivell de consum és alt i en moltes ocasions estalvien i fan inversions que els permetran retirar-se de la seva activitat delictuosa. Hi ha pocs gitanos que arribin a aquest nivell, i sovint s'associa a l'organització de la venda a l'interior de grups de parents amb estructura tradicional. En aquest sentit hi ha aspectes de la seva cultura que no solament es mantenen sinó que es reforcen. Però d'altres, especialment la distribució i la jerarquització de lleialtats a l'interior del grup i els valors i les expectatives, són cada cop més llunyans. Es tracta més aviat de la utilització d'una estructura disponible i flexible per aconseguir objectius que incideixen decisivament, com comentava abans, sobre la conceptualització del món i les relacions socials. Les relacions interètniques són actives i àgils, i hi ha un control ferri sobre la tendència a l'individualisme. En cas que es tracti no de grups de parents sinó de persones més aïllades, els punts de suport els trobem principalment en les xarxes de parents, però ja no en l'activitat conjunta dels grups. El resultat des del punt de vista

ètnic és molt més disruptor. En aquest cas l'aculturació és forta en tots els aspectes i el procés d'individualització també.

És molt difícil no solament d'arribar a conèixer realment com viu, s'organitza, actua, pensa i sent gent tan diferent, sinó de fer categories del que arribem a percebre en tot aquest terreny. Per tant, el que he dit aquí s'ha de prendre com el resultat d'una barreja d'observacions, informacions i intuïcions que poden allunyar-se de la realitat en molts punts. Continuant amb aquesta mateixa dosi d'incertesa, jo diria que els tipus més abundants entre gitanos són els quatre primers, i que el sisè és minúscul en comparació amb qualsevol de tots els altres. La majoria dels gitanos, per tant, encara seria una minoria marginal en la mesura que ni comparteix les pautes comunes de relació, ni accedeix als recursos socials comuns i regulats com una forma normal de supervivència, ni rep de la resta de la societat els atributs «normals» concedits a «persones», sinó que rep una visió pejorativa, deshumanitzada i generalitzadora basada en el prejudici ètnic. Per tot això, estan en una situació de dependència, més que d'interdependència, respecte a la resta dels segments socials i no tenen força per pressionar, per millorar les seves posicions. Només els venedors de droga sembla que hagin adquirit aquesta interdependència. I quan van fer vaga, tot-hom se'ls va tirar a sobre, bé que hi hagués raons per fer-ne.

Les formes de liderat i poder en els assentaments gitanos han evolucionat considerablement, com és fàcil de suposar. Els *tíos*, encara molt respectats a molts llocs, avui han d'esperar més deferència que no pas obediència. Encara hi ha molts grups de gitanos que els respecten i que compleixen les seves obligacions envers ells, i diuen que en això es distingeix un gitano d'un paio. Però, a grans trets, el seu camp d'acció, la seva capacitat d'intervenció, el seu paper mediador i catalitzador del consens, han disminuït. Les mateixes bases per al liderat dels *tíos* han canviat. A la força de les vares, encara vigent, ara se sobreposa la força dels diners o de la relació amb les autoritats de les administracions; s'ha substituït el malbaratament orientat a la generositat capaç de consolidar vincles, pel malbaratament de la pura ostentació consumista, i les cases dels gitanos que s'ho poden permetre, en això, no són gaire diferents de les dels barraquers. És extraordinari veure una peça de marbre o d'imitació color de rosa amb un perfil daurat que subjecta una pica de color crema amb aixetes daurades i gravades, en forma de cua de sirena, sota una uralita esgavellada d'una barraca. És una incongruència que fa la vida una mica més alegre i suportable a qui s'hi renta, encara que ningú no s'hagi plantejat en aquestes hores del matí què menjarem avui. Quan les coses són d'un altre nivell moltes vegades passa el mateix. La casa, cada vegada més, passa a ser un centre d'atenció i un lloc preferent d'ostentació, com els succeeix als paios, d'identificació personal, d'autoretrat d'allò que es vol ser. Pots entrar en un recinte amb les portes entapissades de vellut, rajoles amb escenes de *L'Eneida*, fogons encastats interminables i immaculats, i trobar-te el propietari de la casa satisfet que menja sense camisa, i veure que tothom fa servir segons li plagui fins a l'últim racó de la casa sense la més mínima especialització dels espais, al contrari del

que fem els païos. És a dir, si fa calor el lloc apropiat és el més fresc, sense cap més preàmbul. Per tant, hi ha noves tendències amb un entranyable vell estil fins en els detalls més mínims.

Però torno al punt en què em trobava. Bé que els grups de parents, a grans trets, encara són autònoms i es mobilitzen davant les seves pròpies necessitats i interessos, en el període anterior ja havia anat sorgint un cert nivell de poder que pretenia abastar les persones, grups domèstics deixant de banda el grup al qual pertanyessin. *Tíos* de prestigi i de força eren posicions de liderat de signe molt diferent, però amb una orientació que començava a assenyalar cap a aquest punt. Cacics, en el pitjor dels casos, i «alcaldes» o «presidents», indistintament, que tant podien tractar-se dels primers com dels segons, van configurar aquell naixement de poder, transversal als grups de parents gitano, a l'empara de la concentració i del punt de suport, benèfic o malèfic, que proporcionaven diferents entitats paies.

Les grans agrupacions veïnals de grups diferents tenien, i en bona mesura conserven, un comportament passiu, distant i fragmentari. Era un triomf, per part d'un treballador social particularment competent, mobilitzar una agrupació veïnal barraquista per demanar, per exemple, l'aigua a les cases. En un altre àmbit les fissures provenien de les divisions de l'estatus que partien el món per a cada grup de parents entre ells, altres com ells, gitano rics i gitano *pelúos*.²⁹ Cadascú era *pelúo* per a algú i es defensava titllant aquest algú d'*apayao*. Sobre aquestes bases socialment tan dèbils i tan fragmentàries s'ha anat creant un doble moviment: el pentecostalisme i les associacions gitanes. Havia començat a escriure unes quantes pàgines sobre totes dues coses però he decidit de no fer-ho. No són temes que es puguin tractar superficialment i he vist amb claredat que això representava començar un altre llibre. El pentecostalisme gitano sense cap poder polític, extraordinàriament arrelat en les bases de tots els àmbits, lluitador infatigable contra les drogues i la violència, s'oposa en estructura, objectius i procediments a les associacions gitanes, amb una implantació escassíssima en els gitano de base, estretament vinculades a l'Administració i mantingudes per ella en la seva majoria; tots dos moviments són ètnicament militants i unitaris; tots dos modelen i orienten d'una manera diversa l'incipient nacionalisme gitano. No són qüestions que es puguin despatxar en tres pàgines. Només vull dir que tots dos representen, de manera molt diferent, un nou impuls per a una identitat renovada. El context ha estat el d'una societat que, com que es diu democràtica, ha de permetre diferències culturals, i ha deixat un espai als nacionalismes. Els gitano més integrats i amb una posició més benestant mitjançant les associacions, i els gitano de la base mitjançant el pentecostalisme han coincidit en un sol punt: aprofitar aquest moment històric per intentar resoldre un conflicte secular, el de la ciutadania i la diferència, i per fer-ho s'han trobat emprant només un instrument igual: la disgregada i fragmentària realitat del poble gitano.

29. *Pelúo*: terme amb què molts gitano designen altres gitano d'estatus econòmic relativament més baix que el seu.

III. A VISTA D'OCELL: BALANÇ DE MIG SEGLE

1. *La guerra, la postguerra i els gitanos al llindar de la dècada prodigiosa*

La buidada massiva del camp produïda per la Revolució Industrial també arrossega una bona part dels gitanos, com ara alguns itinerants, però especialment semiestablerts i sedentaris, els quals es queden sense ocupacions marginals, subsidiàries i sense l'alternança d'aquestes feines amb el jornal a l'agricultura, especialment en les feines de recol·lecció.

Alguns d'aquests oficis, com ara l'esquilada de bestiar o la venda de cavalls, se'ls havien prohibit, i s'hi havien posat impediments tot i que continuaven realitzant-los. D'altres, com el de ferrer, carnisser o barber, comencen a ser feines més especialitzades i rendibles, les absorbeix la població paia, ara també desplaçada, i, en general, queden fora de l'abast dels gitanos. La demanda de bestiar cavallí i les tasques subsidiàries del camp, més ràpidament en unes zones que en les altres, al principi minven progressivament a mesura que el camp es buida, i més tard a mesura que es mecanitza i es prescindeix gairebé totalment dels qui cobrien aquestes necessitats.

Un gran nombre de gitanos, encara n'ignoro les proporcions, ja s'havia establert a les grans ciutats industrials i en els centres de serveis molt abans de la Guerra Civil, buscant noves formes de guanyar-se la vida. Un cop passat aquest període i el de la postguerra, ja als anys 50, la cistelleria, la quincalleria, la venda ambulat pels pobles, van perdent sentit en l'àmbit del nou mercat, que dona prioritat a la reposició sobre la reparació, deixa lloc al plàstic, facilita les importacions i fomenta la distribució en els mercats locals, encara que no arribi a desbancar del tot, fins i tot avui dia, la venda ambulat, la més duradora, estable, adaptable i versàtil de totes les ocupacions dels gitanos. Els petits teatres i les exhibicions ambulants perden llocs davant la ràdio, el cine i l'organització del sector de l'espectacle, contra els quals titellaires, romancers i ballarins, equilibristes i comedians, que la gent de la meua edat encara hem conegut, no podien competir de cap manera. Es diu que a Galícia no hi va haver gitanos fins als anys 60 d'aquest segle. El més probable és que no n'hi hagués gaires. Però jo recordo perfectament, i tothom ho recorda al meu poble de Galícia, una «companyia» de titelles que cap a l'any 48 representava la funció a la plaça de l'Ajuntament. Era una família que deien adéu impetuosament a tota

la canalla quan acabaven (cosa que a vegades no es notava) amb un sabut i famós *morreu o demo, acabouse a peseta*. Si no ho recordo malament, no els he tornat a veure des de llavors, i encara que només tingui el valor d'un record d'infantesa, qüestiona afirmacions excessivament taxatives i il·lustra el declivi d'un món que acabaria definitivament al final de la dècada dels 50.

La participació dels gitanos a la Guerra Civil va ser escassa. Sempre hi ha algú que recorda un gitano que era del PCE, o falangista, o de la CNT. Però el cas és que la gran majoria mai no va arribar a entendre, i amb raó, tant d'horror, tanta sang i tant d'odi. La guerra, per a molts d'ells, va significar la corroboració de la pèssima opinió que tenien dels paios. N'hi va haver que van ser anarquistes, i un gitano al cap de molts anys em comentava que eren els únics que llavors no miraven malament els gitanos, els únics que tenien en les seves idees algun racó per a ells. Pocs es van arribar a allistar: «No había otros que quisieran el bien también para nosotros y no sólo para ellos..., por lo que decía mi padre, que Dios lo tenga en su gloria, y que fue lo máximo de lo que le querían aquella gente» (d'una vella gitana anarquista, 1972). Fora d'això, per a alguns els gitanos eren el record de la raó que havien tingut els Reis Catòlics, i per als altres eren part de l'escòria subornable pel capital. La majoria va intentar, amb prou feines, sobreviure entre bales que es creuaven. Un vell, avui ja tristament desaparegut, em deia el 1970: «Si ganaban los que aluego ganaron nos iban a hinchar a palos y nos iban a tirar [expulsar] de todas partes. Y si quedaban los otros, nos iban a matar trabajando en cualquier mina de por ahí y hasta que nos quitarían a nuestros hijos, decían. Ni unos ni otros respetaban nuestras cosas, ni siquiera a nuestros muertos. Así es que el tío X y yo, que íbamos juntos, le cambiábamos la banderilla al burro según pasábamos por aquí o por allí».

Quan va acabar la guerra hi havia una gran desorientació i dispersió, i es va produir una redistribució dels gitanos i, evidentment, també dels paios. Però no tothom va anar a parar als suburbis de les ciutats grans. Alguns gitanos van continuar als pobles, establerts o semisedentaris en zones rurals, malgrat l'onada migratòria del començament de segle i la redistribució de la postguerra. En general, o ja s'havien assimilat, i per tant ni per a ells ni per a nosaltres comptaran com a gitanos, o combinaven una situació de certa integració, relativa acceptació social i relativa vigilància administrativa, amb maneres de veure i d'entendre el món que són gitanes i que també mantenien els barraquers de Madrid i Barcelona d'aleshores: la prevalença consistent de l'endogàmia en el seu tipus i en la seva posició social, la represa matrimonial entre parents vinculant dos o tres grups en diferents generacions, el manteniment de trets culturals diferenciats i ètnicament significatius, alguns dels quals comuns (com la llengua, l'actitud i les pràctiques davant la mort, les idees sobre homes i dones, etc.), i altres d'específics del seu medi, però en tot cas diferenciadors respecte als paios. Els enclavaments més ben adaptats als pobles semblaven els petits, de vuit a quinze individus emparentats. Tant aquests gitanos rurals com els urbans que havien emigrat a les ciutats més grans mantenien, en general, contacte entre ells a través dels lligams de parentiu, sigui per *raça* sigui per xarxes

personals. I la vigència del suport físic i moral en els moments de lluita feia vàlida la *raça*, i les feines agrícoles de temporada i la venda semisedentària dels urbans mantenien vigorosos tant els lligams de *raça* com les xarxes de parents de la gent. D'aquests gitanos dels pobles, no en sé gaires coses més. He treballat poc en aquestes zones rurals. I als gitanos no els entusiasma parlar del passat, especialment si no va ser bo. Però he pogut recollir històries personals, lluites i concentracions, moviments de dispersió i migracions, itineraris, i he pogut conèixer uns quants parents d'aquests del poble amb els quals en els anys 60 i 70 encara es mantenia una relació, malgrat el temps i la distància.

Molts altres arriben durant la postguerra a les ciutats grans. És l'època de la construcció de barraques a la nit i d'amagat, de l'ocupació de cases velles i magatzems abandonats i destruïts per les bombes, i de la disseminació d'aquest col·lectiu per les àrees suburbials. Els gitanos s'estableixen sols o també amb els païos, però tendeixen a fer-ho en petits grups independents de parents, mantenint entre ells una distància prudent en termes econòmics (per evitar l'escassetat i la competència) i en termes polítics (per evitar l'enfrontament de les *races*). Aquest és el model d'assentament més comú que he pogut registrar en el seu record. Tanmateix, també hi va arribar a haver certa concentració de grups, sempre limitada, en zones amb especial potencial de recursos (certs residus industrials, abocadors, zones de mercat, etc.); en aquest cas també es feia valer la relació d'afinitat entre algun dels membres d'un grup amb algun dels de l'altre i, si la convivència funcionava, els lligams es refermaven amb noves unions o creant vincles de comparatge. En qualsevol cas, per les descripcions que fan dels fets, sovint mantenien certa distància, encara que fos simbòlica, entre gent que no eren parents: un camí, un espai obert o la interposició d'un galliner.

Quan els vaig conèixer, i pel que em van dir respecte al període dels anys 20-50, el manteniment d'una situació de marginació, bé que canviant, havia estat compatible amb certa estabilitat cultural entre els qui havien començat l'assentament (gairebé sempre la prolongació d'un altre d'anterior en un lloc diferent) a les ciutats i pobles grans durant les primeres dècades d'aquest segle. Tanmateix, la majoria tenia la sensació que moltes coses havien canviat en aquests anys respecte a períodes anteriors, especialment el pas de la vida errant o del seminomadisme a la fixació progressiva de les activitats i de la vida, el pas dels pobles en zones rurals a les ciutats i, sobretot, a ciutats més grans, la pèrdua gairebé total de les ocupacions que per a ells en aquell moment ja eren les tradicionals, les «veritables dels gitanos», com recolir ferralla, fer cistelles o vendre pels camins. A la postguerra, però, no van abandonar les seves estratègies productives característiques que hem pogut veure en altres moments anteriors de la seva història. Les ocupacions marginals, del carrer i també les que exigien sortides de certa durada a l'entorn rural pròxim, es combinaven amb el jornal, especialment en les feines de recollecció, però no només en la recollecció, i durant mesos famílies senceres es traslladaven al camp. La imatge del grup establert de parents, amb mobilitat estacional o fent viatges per un itinerari no gaire llunyà, es repeteix constantment. Algunes artesanies, petit comerç

subsidiari, serveis improvisats, es combinaven i s'alternaven amb el jornal del camp o el de la ciutat, més de tant en tant, i a vegades amb alguna activitat il·legal. És el moment de l'estraperlo de tabac, cafè i altres productes i, una mica més tard, de les confeccions de niló. Era rendible i per aquesta mateixa raó hi estaven ocupats els paios, no els gitanos, tot i que n'hi va haver uns quants que van aconseguir situar-se en les àrees de més risc i de menys profit, especialment al carrer, a la boca del metro o a la porta de la seva barraca.

Amb aquesta mateixa mena d'activitats van anar sorgint dues formes d'assentament. La primera va continuar com era, el petit grup de gitanos sols o algun cop amb paios. Però, com deia abans, en algunes zones la població marginal va créixer més i va incorporar uns quants grups gitanos, famílies de *quinquis* i de paios marginals i aturats. Mentre en el primer cas la situació va ser pacífica de manera gairebé invariable, en el segon la competència i la densitat en la nova forma d'assentament van produir conflictes intraètnics i interètnics que van fer revifar el racisme a l'última etapa de la postguerra.

2. Els anys de béns i la massificació

Al final dels anys 50 la situació va començar a canviar, apuntant cap al que més tard va ser la dècada dels 60 i la seva expansió, fins que es van patir els efectes de la primera crisi del petroli i de la mort del general Franco, quan tots dos fets van fer tornar a agafar un altre rumb al país i als gitanos que hi vivien.

Durant els anys anteriors els gitanos s'havien establert preferentment, com deia, en petits grups parentals dispersos. En ciutats com Madrid i Barcelona i, pel que lleigeixo i sento, també en altres ciutats grans, l'assentament es produïa sobretot a la perifèria suburbial i concretament on els ho permetien, on no acabaven fent-los fora al cap d'una setmana: en terrenys no edificables o de propietat pública sense un ús immediat concret. En aquests darrers anys comença l'allau d'emigrants que abandonen la precària situació del camp per buscar una feina en una ciutat animada per la incipient expansió econòmica, o van des de pobles grans o des de petites o no tan petites ciutats de zones més pobres i amb menys arrencada econòmica a zones més riques que necessitaven gent. Els gitanos tornen a fer el mateix camí que els paios. I entre ells hi ha també els últims gitanos nòmades que quedaven, molt pocs en aquella època.

A Madrid, Barcelona i en unes quantes altres ciutats, ja s'havia acollit un nombre importantíssim d'immigrants i van registrar un creixement urbà sense precedents. Per als gitanos, molts dels quals arriben en aquest moment, l'extensió de la ciutat té unes conseqüències molt importants i molt greus. En primer lloc les autoritats, a mesura que avancen els anys, veuen que s'acaben els terrenys edificables i comencen, progressivament, a requalificar els terrenys rústics i forestals, precisament aquells que pel fet de ser no edificables havien estat els que van acollir els gitanos per establir-s'hi durant cinc, deu, quinze o vint anys. A barraquers gitanos i paios i a una minoria de *quinquis*, els desallotgen progressivament i imparablement per deixar els nous terrenys edifi-

cables als constructors, tant privats com de la mateixa Administració. També s'expulsa els assentats antics i els qui acabaven d'arribar. Durant tot el període, entre aproximadament l'any 58 i el 78, se succeeixen les expulsions, les requalificacions i les construccions. El terreny disponible, cada cop més exigü, va ser el reservat per a l'expansió de serveis públics com RENFE, aeroports i altres, terrenys propietat de l'Administració i de les seves empreses vinculades.

Van fer fora les famílies gitanes dels seus emplaçaments dispersos i les van posar en algun d'aquests camps rasos que aplegaven gitanos, *quinquis* i païos de diferents enclavaments. Era gent que mai no s'havia vist abans i que ara haurien de competir entre ells pels recursos molt escassos, per alimentar tanta gent, amb una densitat humana en barraques que mai no s'havia vist fins aleshores. La majoria de vegades el trasllat el feia la Guàrdia Civil en camions i gairebé sempre l'Administració abandonava a camp ras gent a qui prohibia instal·lar-se en un altre lloc i a qui deixava a cel obert, sense ni tan sols materials per construir un cobert on aixoplugar-se. I moltes vegades fins i tot sense possibilitat de traslladar amb ells els seus animals i els seus béns. Les barraques cremaven i la pala aplanava l'antic assentament a mesura que els camions s'allunyaven carregats d'éssers humans que, un altre cop, no sabien què els passaria. Evidentment, ateses les característiques dels desallotjaments, a vegades s'havien de fer apuntant amb la metrallera. L'absurda barbàrie, la deshumanització i l'estupidesa que van demostrar les autoritats competents és difícil de superar. I d'això sí que hi ha molta gent, moltíssima, des de gitanos a païos, des de capellans a persones de les forces de l'ordre públic i treballadors socials o simplement tafaners (no gaires a les 7 o a les 8 del matí) que poden donar fe que es va fer així.¹

En fi, els processos de desallotjament es van repetir contínuament. He conegut gent que els ha patit dues, tres i fins a quatre vegades. La conseqüència era doble. D'una banda, cada cop hi havia menys terrenys disponibles, de manera que cada desallotjament implicava una concentració progressiva en uns quants llocs. De l'altra, a mesura que s'anaven edificant habitatges socials, els païos barraquers els traslladaven a pisos, cosa que molt poques vegades aconseguien els gitanos. El filtre permetia a vegades que passessin els més *apayados*. I els requisits de tenir la documentació personal completa, un contracte de treball, una regularització laboral plena, juntament amb el racisme, van fer que només una minoria, o només en alguns llocs, tingués habitatge. N'hi ha que avui dia encara viuen en barraques.

En aquell moment totes les circumstàncies van produir grans concentracions humanes (fins a 2.000 i més, recordi's la Perona de Barcelona) que vivien en barraques o barracots sense la més mínima infraestructura urbana, sense aigua ni llum, sense clavegueram, sense serveis escolars ni socials, sense accés a la sanitat pública, sense reconeixement oficial ni veïnal del seu caràcter d'huma-

1. La descripció que Carme Garriga fa del trasllat de Somorrostro i Sant Roc de Badalona és una de les més vives i viscudes que mai s'han escrit. Informe per a Càritas Diocesana de Barcelona, 1969. No publicat.

nitat, és a dir, amb els atributs més radicals de la marginació social. I en aquests poblats de barraques al final dels anys 60 només quedaven gitanos abandonats a la bona de Déu i gitanos que hi anaven a parar de nous desallotjaments. El barri marginal, fètid i separat, era el barri gitano i, segons es deia i encara ara es diu a vegades, viuen així perquè els agrada i perquè volen estar junts, aïllats dels païos. La ignorància és sovint molt interessada, i la memòria és selectiva.

Els recursos són lluny i el món sencer és lluny. La concentració es realitza en àrees segregades de la ciutat, aïllades fins i tot del seu propi suburbi, com La Celsa, separada i tallada per una carretera, la Perona o Altamira, encaixonades entre ferros de RENFE, o la tàpia de La Alegría i la que tapava les barraques de Barajas, o el forat al costat del cementiri del nord-oest on hi ha Can Tunis. Gairebé sempre sense comunicació, o amb un autobús que passa molt de tant en tant, han de caminar pel fang, agafar un altre autobús i arribar al límit del metro a la perifèria al cap de tres quarts o d'una hora. No és estrany que aquests barris es consideressin en aquell moment (també ara) perillosos, perquè qualsevol persona pot veure que deuen estar furiosos allà dins. I, per tant, són el centre ideal per al tret racista: dèbils, menyspreats i temuts, abandonats per l'Administració, diferents i, a sobre, insolents.

A mesura que els problemes s'agreuaven es feia cada cop més evident la necessitat d'una intervenció pública que reparés el desastre. Però no arribava. Reallotjar tal quantitat de gent marginal, amb l'oposició i el rebuig de tants païos i de moltes associacions de veïns, sense que hi hagués la més mínima previsió per part de sindicats i partits (ocults al principi, visibles després), no era un assumpte gens fàcil. Les discussions entre ajuntaments per posar el seu límit just abans del barri de barraques o el fet de passar-se la responsabilitat dels uns als altres, d'organisme en organisme, d'administració en administració, de funcionari en funcionari, va fer retardar i va entrebancar la solució d'allò que mai no havia d'haver passat. I aquesta mateixa dinàmica i les mateixes disculpes, amb idèntics arguments, perviuen el 1993, encara que el volum del desastre hagi disminuït.

Mentrestant, els gitanos que havien sofert les pitjors conseqüències havien reaccionat d'una forma totalment previsible, però va perjudicar encara més els seus interessos més generals. La concentració havia tingut un enorme cost cultural i social per a aquest col·lectiu. Dels petits nuclis familiars estratègicament dispersos es va passar a l'espessa densitat i a la competència disruptiva, i va produir, em penso, l'avís històric més fort de la incipient disfuncionalitat de la seva organització social i de la seva cultura. La concentració i la competència entre gitanos va fer que totes dues fossin poc viables durant tot el període que va des de mitjan anys 50 i començament dels 60 fins ben entrats els anys 80. La competència entre gent de diferents *races* i sense cap mena de parentiu va provocar innumerables conflictes. Les tensions entre gitanos per la supervivència, per delimitar un territori separant diferents grups, per reunificar les famílies que s'havien desmembrat en els desallotjaments i reallotjaments, la fricció i el desgast de grups culturalment adaptats a la separació, a l'autonomia i al respecte territorial, generen enfrontaments als quals es respon amb els mitjans

tradicionals: enfrontant-se *races* senceres quan dos dels seus membres s'enfrontaven.

És un període d'adaptació a noves condicions que només es resol, almenys en part, quan en alguns llocs uns quants grups aconsegueixen aliar-se a d'altres, expulsar-ne uns quants més, reunificar els seus, crear noves estructures d'autoritat que, bé que difuses, ja van més enllà del grup domèstic, la família o la *raça*, quan s'aconsegueix crear una comunitat més o menys estable. En aquest punt a vegades es produïa un altre desallotjament que repartia la població entre altres dos nuclis de barraques ja poblats, i tornàvem a començar.

Els primers desallotjaments i trasllats sempre els va dur a terme l'Administració. Els últims, alguns de molt recents, també els ha realitzat l'Administració, i els han portat a pisos i, en el cas d'alguna ment planificadora exòtica, a barraques de ciment o a caravanes immòbils, fixes, com si fossin testimoniatges d'un passat que mai no va existir. Enmig de tot això, la iniciativa que els concentrava cada cop més va ser també seva, i seva la responsabilitat més gran del que va passar, tant en la cultura dels gitanos com en les relacions veïnals, com en les reaccions racistes i violentes dels uns i dels altres. La premsa i la ràdio, en general, van contribuir massa sovint en aquest estat de les coses. Els conflictes entre ells cansats per la densificació i les atzagaiades són objecte de notícies en les quals els mitjans de comunicació es van fixar molt més, sense punt de comparació, que en els desallotjaments, dels quals, quan se'n parlava, era més aviat per felicitar-se de la desocupació del terreny i de la seva destinació a un ús necessari, cosa que, d'altra banda, era veritat. Però per molt altra banda. «Baralla entre gitanos», «un barri violent i perillós», «individu de raça gitana en mata dos de la seva raça»,² són titulars habituals de l'època. La premsa no es va parar a pensar què passaria si hi haguéssim llegit: «individu de raça catalana (o castellana o gallega, tant se val) roba a altres catalans».

D'un trasllat a l'altre, als gitanos, quan els temps i els aires polítics començaven a no permetre fer-los fora amb l'amenaça de les bales, se'ls prometia que el nou camp ras o els nous barracots eren només una situació transitòria i que la definitiva arribaria aviat, potser al cap d'uns quants mesos. Els gitanos acumulaven contínuament raons per desconfiar de tothom. I després, quan de veritat s'han volgut fer les coses millor, ha estat una tasca ingent, especialment en el seu aspecte humà que és el que més importa, per la resistència de la població a confiar en la gent una altra vegada, pel racisme de molts veïns paios que abonava aquesta desconfiança, per la garreperia i la indecisió de totes les administracions juntes. Només quan entrats els anys 80 algunes comunitats autònomes i municipis es van decidir a fer una passa endavant per solucionar el problema dels gitanos, no solament el que aquest col·lectiu representava per a ells, només llavors molts gitanos van tornar a distribuir-se en grups dispersos, quan van poder triar. Amb tot, els vincles de parentiu ja s'havien modificat i, a més, n'hi havia d'altres de nous, relacions de veïnat amb alguns no parents. Però ni era habitual ni ho és ara.

2. I aquí «raça» no significa *raça*.

Tot i així, als anys 60 n'hi va haver uns quants que van tenir una mica més de sort i alguna institució benèfica de l'Església, d'una comunitat cristiana, d'un grup de gent inquieta políticament i socialment, els va ajudar a aconseguir un terreny, un permís i a construir-se cases, generalment mínimes, fetes sense coneixements de paleta, amb materials de pèssima qualitat, però cases, unes cases on van poder viure sense patir noves allaus de desconeguts ni l'ofec d'una densitat creixent. En aquests petits nuclis, com Altamira o La Alegría a Madrid, al cap de poc hi va haver escola, guarderia i algun tipus de servei social. De mica en mica els barris de barraques també van començar a tenir un assistent social i uns serveis educatius mínims, a tenir llum i, generalment molt més tard, aigua i clavegueram. A molt pocs els va arribar l'asfalt o el telèfon i a gairebé ningú una bona comunicació pública amb la ciutat. En alguns altres casos, tampoc no gaires, els gitanos reallotjats en pisos van ser afortunats i van poder triar, o van anar a parar a un funcionari amb bona disposició i ben informat, i van poder reproduir llavors, al cap de molts anys, les velles pautes d'assentament: famílies nuclears independents, famílies extenses pròximes, grups diferents de parents, allunyats. Els païos al principi els van acollir amb temor i recel. La majoria de vegades, tanmateix, aquesta manera seva d'instal·lar-se va ser beneficiosa, no solament per a la cultura dels gitanos, que sens dubte ho va ser, sinó per a les relacions de veïnat.

Va ser una minoria. La concentració i l'abandonament horitzontal o vertical va resultar ser, com ja era evident aleshores, un desastre. I així l'aïllament, la massificació, les baralles s'identificaven amb els nuclis de gitanos. La insalubritat, l'oblit i la deixadesa, la brutícia, van ser identificats amb el nucli de gitanos. La densitat, la pobresa i juntament amb això el conflicte, van ser definitivament identificats amb els gitanos.

En el temps que va durar aquest procés de concentració, sobretot durant els moments més intensos dels anys 60, l'enfrontament entre païos i gitanos per aconseguir un pis va ser brutal, i després va continuar perquè qui n'havia aconseguit un (el paio) procurava oblidar la barraca i els seus ocupants com si es tractés d'un malson, i qui no n'havia aconseguit (la majoria dels gitanos) tenia massa frustració, desesperança i rancúnia. Tot i així, els nous reajustaments i les noves configuracions veïnals es van anar produint i, alhora, a mesura que l'expansió va anar avançant, l'oferta d'ocupació, que no s'havia repetit fins aleshores, també va arribar als gitanos. Tot això va apaivagar els ànims, va temperar i va suavitzar les relacions, va elevar, cadascú en el seu esgló, el nivell de vida, va donar noves oportunitats i esperances. Les relacions interètniques van millorar notablement a molts indrets. El racisme, latent, disponible, produïa xocs més aïllats i de caràcter més individual. Els gitanos van combinar la millor conjuntura, que els oferia una rendibilitat més gran de les seves ocupacions marginals, amb l'oferta de feina, encara que fos eventual i precària. Es van interessar per l'escola i la canalla va començar a llegir i a escriure. Van començar a mirar amb curiositat i interès el món que els envoltava. Tot allò va fer apropar prou els païos i els gitanos perquè en molts llocs, de cap manera en tots perquè les condicions no van ser les mateixes a tot arreu, la convivència

fos més possible, malgrat els murs, les vies del tren, les tàpies i les carreteres que els separaven.

La millora de la situació econòmica havia portat coses importants. Les àrees d'economia marginal en què els gitanos estaven situats es van anar descongestionant, de manera que a la segona meitat de la dècada no hi quedava ni un sol paio, molts gitanos les havien abandonades quan van aconseguir una feina fixa i d'altres les infrautilitzaven perquè recorrien amb més profit a la feina precària amb la qual les combinaven i alternaven. I així, a mesura que deixem els 60 i entrem en els primers anys de la dècada dels 70, l'escassa competència laboral en l'àmbit d'aquests gitanos i la pacificació dels barris quan van aconseguint una ordenació social, culmina en una relativa distensió ètnica a molts llocs.

La política ètnica, amb alguna excepció, es podria dir que des de Carles III, continua en els anys 60 i 70 sense realitzar el més mínim esforç d'ajut per als gitanos. Durant el franquisme se'ls va reprimir amb duresa, tant per immobilitzar-los en els poblats-forat on se'ls havia col·locat, com per utilitzar-los com exemple allçonador de l'ordre públic. Les batudes van ser extraordinàriament freqüents i van augmentar al final d'aquests anys. Es van produir sovint mentre jo feia treball de camp i en cap d'elles no vaig poder trobar la més mínima justificació. Les nits es temien, sobretot durant la matinada, i les portes moltes vegades es quedaven sense tancar perquè no les esbotzessin a puntades de peu. Els homes, fins i tot la canalla, dormien a casa d'algun parent més ben situat, d'algun capellà o assistent social, d'algun amic paio. I qui no tenia ningú, quan es feia fosc s'endua la manta, un altre cop en la maleïda història, i agafava qual-sevol sendera dels ravals per sortir de la ciutat i dormir a cel ras. Si hi havia una batuda, s'emportaven del barri tots els homes que hi hagués i escorcollaven algunes cases, entre les tasses amb flors pintades, entre les gerres amb incongruents escenes xineses on guardaven les receptes dels metges o el rebut de la llum, sota el llit de la vella germana vídua que dormia a l'entrada. Mai no vaig veure que s'emportessin ningú més que els homes, en un escorcoll massiu d'aquells. El matí portava de retorn els fugits, alguns cops amb plors i alguns altres només amb refredats. L'última època del règim i la lluita política va inspirar una filosofia i una activitat contra els gitanos d'exemple allçonador. Tot i això, ningú no es va fer nòmada per aquesta raó. Les batudes van provocar disgustos, sofriments, pallisses i passejades nocturnes. Però els gitanos eren, des de feia moltíssims anys, segles per a molts d'ells, veïns.

Fora d'això, la política ètnica d'aquesta època mai no va tenir altra orientació que la repressió i, en el seu rerefons, el supòsit de l'espontaneïtat de l'assimilació i la mala voluntat de qui no s'hi assimilava. Alguns gitanos van accedir a certs beneficis socials per efecte de l'ocupació i la millor situació econòmica, però no hi ha cap política de suport, ni molt menys de protecció. La majoria, en l'última època dels 60, no tenia seguretat social, ni habitatge, ni documentació, li era difícil accedir a la xarxa sanitària, sempre depenent de la bona acollida o del racisme de qui estigués de guàrdia, no tenia ajuts socials comuns. L'escassetat de places escolars era evident, però de tota manera l'es-

cola va ser la institució de l'Administració que més es va acostar als gitanos i als barris de barraques: possiblement fou el sector de l'Administració més flexible, però crea centres especials, de manera aïllada, abans de donar entrada a gitanets en escoles comunes, la qual cosa només va passar en alguns casos coneguts, especialment perquè alguns directors de centres, inspectors i mestres, per sort, tenien una altra visió del món. Però van ser la minoria. En general la filosofia política ètnica del règim va oscil·lar, es va dividir més aviat entre l'atenció marginal i marginadora i la repressió.

L'acció de l'Església va ser absolutament fonamental en aquest moment. Amb una línia general de beneficència que s'havia anat desenvolupant des de la postguerra i una institucionalització del suport que donava als gitanos, hi va haver unes quantes comunitats de base, alguns sectors progressistes catòlics d'institucions com Càritas, que van fer una veritable feina social. Entre els uns i els altres el cas és que l'Església no solament va impulsar solucions, no solament va col·locar pedaçs imprescindibles per pal·liar la gana, la malaltia, l'analfabetisme, sinó que també va crear, de mica en mica, una consciència comunitària nova, un nou sentit ètic unitari que seria la base sobre la qual es construirien les actuals associacions gitanes i, al meu entendre, curiosament, el moviment religiós evangelista. Però ara no em puc aturar en aquest tema.

El caràcter de l'economia als anys 60-70 i l'acció empresa des d'alguns sectors de l'Església proporciona un impuls als gitanos que sembla que intenti recuperar-los de les condicions en què la Revolució Industrial els havia deixat. Les passes de més integració en els aspectes econòmics, la creació de comunitats més estables en alguns llocs, el suport de l'Església i la feina de molta gent, els primers titubejos reivindicatius i ètnicament militants de les associacions gitanes, obren una nova esperança i proporcionen un millor nivell de vida, unes relacions interètniques pacífiques en alguns llocs i, amb tot això, el seu impuls aculturador. De mica en mica l'escola passa a ser un desig dels gitanos i, encara que a grans trets van mantenir en tot moment la seva voluntat d'existència ètnica i van desenvolupar formes culturals pròpies en molts aspectes, els nous valors i les aspiracions tan dispars com l'amistat sense parentiu, la més gran llibertat de les dones, els nous hàbits i les preferències de feina i de consum van obrint-se camí durant aquesta època i són un fet a mitjan anys 70.

3. Aculturació i frustració. La primera crisi del petroli

Des que els primers efectes de la crisi van començar a deixar-se sentir, els gitanos que vivien en barraques i els qui ocupaven blocs prefabricats o petites cases autoconstruïdes comencen a ser desplaçats. La pèssima qualitat dels habitatges edificats durant els anys 60, la falta de planificació, la improvisació urbanística, ja comencen a notar-se en excés i molts barris exigeixen reparacions i adaptacions profundes. Els últims anys del període anterior i fins al final dels 70 (a vegades més tard) es caracteritzen per un fort moviment de remodelació dels barris obrers i, després, dels centres desplaçats de les ciutats, en

algun dels quals hi havia «gitanos vells», gitanos secularment assentats. Les remodelacions responen a les intenses lluites ciutadanes del període anterior, a la nova manera de fer de les administracions, a la nova òptica, més local, que produeixen les autonomies i a la potenciació dels ajuntaments, i al fet que molts del qui havien participat en aquelles lluites ara ocupaven càrrecs polítics de responsabilitat. Els barris es van remodelar probablement a la mateixa velocitat que es desmantellava el moviment ciutadà fins a arribar, ja des dels 80, a aquesta situació de debilitat i confusió generalitzada de la societat civil en el seu conjunt.

D'altra banda, les últimes concentracions que es van fer havien ocupat, ho deia abans, zones d'expansió previstes per a serveis administratius; però també terrenys que estaven previstos en els plans de la Gerència d'Urbanisme o de cada Patronat Municipal de l'Habitatge com a zones verdes, parcs o zones esportives, enclavaments socials i culturals dels nous barris enormes d'habitatges que, de mica en mica, anaven cobrint tot l'espai fins a deixar-lo encaixonat, com un molest testimoniatge de l'horror sofert per tants païos que havien viscut en aquells pisos, aquell enclavament gitano de concentració. Al principi el poblat havia representat un mal menor (el de no tenir pis), després un veïnat incòmode, incompreensible, dissonant, perillós, després era el culpable que els pisos no es revaloressin, si no hagués estat per aquestes maleïdes barraques, tot el que s'haurien d'haver revalorat. Més tard, en els 80, l'anacronisme barraquer enmig del barri es veu com una usurpació, com el robatori d'aquella zona verda o d'aquell centre cívic o d'aquell camp de futbol. Els veïns van exigir llavors la «neteja» de zones de serveis i zones verdes properes al barri o dins el barri perquè fessin el servei per al qual estaven previstes. Permetin-me dir aquí una cosa que ja fa molts anys que vaig escriure respecte a aquest procés que vaig poder viure molt de prop i que penso que recull a grans trets el que va passar.

El racisme és sempre latent mentre l'oposició ètnica persevera sobre les seves bases.³ Però en moments d'expansió econòmica, en moments de benestar econòmic, es mostra sense gairebé ultrapassar el nivell individual, en conteses interètniques personals o molt localitzades. Pot ser també que el poder aprofiti l'existència d'aquest racisme que dormita per fer-lo servir en cops d'oportunisme. Això van ser les batudes dels anys 1967 al 1972, intempestives i totalment injustificades, que es van fer en els nuclis de barraques de gitanos i que no tenien altra justificació que l'exhibició pública de força davant un auditori paio. Però no es podia dir res d'això, llavors. I no pensin que només perquè eren els últims moments del franquisme. Certament. Però també perquè la gent paia amb qui parlàvem tenia la impressió que potser els gitanos tenien una mica de culpa de tot allò, o que de tota manera s'ho mereixien, o simplement els era indiferent.

Tot i així, si no arriba a ser per aquestes escames oportunistes per part del poder i per aquesta tolerància racista dels païos, o per altercats més personals,

3. Els paràgrafs que segueixen immediatament recullen una part del text del 1986, *op. cit.*

en moments d'expansió el conflicte racial no existeix. Sorgeix en altres moments en què en diferents punts del país se succeeixen les reaccions contra una o altra comunitat de gitanos, es demana en diferents llocs, sense indicis de cap mena de coordinació, que se'ls expulsi d'on viuen, que se'ls vigili i que se'ls controli amb policies, s'afirma que és impossible de conviure-hi i es reproduïxen les mateixes històries de sempre, les mateixes imatges estereotipades de sempre, emmarcades en un discurs d'acord amb la situació. Aquest és el conflicte racial i, tot i que no d'una manera exclusiva, tendeix a produir-se en moments de crisi econòmica.

I en els anys 80 ens trobem en plena crisi. La població paia que ocupa aquests barris perifèrics de què parlo cada vegada té més dificultats, està empobrida. I com a conseqüència la gent torna al seu barri, del qual és difícil de sortir. Alguns infants que anaven a centres privats «de pagament» ara s'han de quedar en unes institucions de l'Administració que abans, per les raons que siguin, els seus pares no havien volgut. Els diumenges no es pot sortir com abans amb el cotxe lluny de la ciutat a menjar a l'aire lliure al costat del riu, sinó que s'ha de portar la canalla al parc de més a la vora perquè els toqui l'aire i juguin. S'ha acabat inscriure's a natació, o anar al futbol els dies festius, s'ha de córrer amb un xandall pels carrers del barri. Ara el barri es pobla de veïns els caps de setmana. Ara el barri forçosament ha d'oferir tot allò que es va prometre. I entre les promeses que no s'han complert hi ha aquest parc o aquesta escola o aquest polisportiu en el terreny dels quals viu una població gitana de barraquers més antiga que cap altra al barri. En la crisi, l'Administració, que havia planificat d'esquena al gitanos, sense comptar per a res amb la seva presència, es veu pressionada per la població paia perquè compleixi les seves promeses, perquè les necessita. Explota en manifestacions, pancartes, comunicats i cops de força que impossibiliten a les autoritats tirar endavant els plans de real·lotjament dels gitanos o la seva inclusió en els processos de remodelació dels barris. Tothom estava d'acord que els gitanos necessitaven un habitatge digne. Però ningú no semblava que sabés on s'havia d'emplaçar la seva dignitat, perquè qualsevol lloc era sistemàticament el menys adequat. Els anys 80 van portar exacerbació de les lluites racistes a tot Espanya, a Barcelona o a Figueres, a Saragossa o a Vicálvaro. Sota el racisme, la feina i la terra, el sòl de les ciutats.

El primer problema que llavors es va plantejar contra la inclusió dels gitanos en els processos de remodelació va ser la falta de participació de la població barraquista en general i gitana en particular en les associacions de veïns, la qual cosa els deixava, una vegada més, al marge de les negociacions i de la informació. Però és inimaginable que una minoria ètnica marginada, desplaçada del camp de competència pels seus veïns immediats, perseguida pel poder, dependent de la beneficència, que viu de residus i de nínxols econòmics perifèrics, que té una organització de grups de parentiu molt desintegrada, és impensable que sigui aquesta població minoritària la que faci la primera passa en el sentit de participar en la presa de decisions de la majoria. I això no passa tan sols als gitanos. Tanmateix, la seva falta de participació en la lluita ciutadana

reivindicativa ha servit d'arma llancívola des d'alguns sectors dels veïns païos contra ells. M'han dit a vegades que no tenen dret a entrar en una remodelació perquè no han participat en la lluita pel seu control i per la seva execució. Però absolutament tots, sense cap excepció, sabem que en aquesta lluita hi han participat moltíssims menys dels qui després se n'han beneficiat. Es podria acceptar l'argument, i de tota manera jo no ho faria, si aquestes mateixes persones que per aquesta raó poden excloure els gitanos, excloguessin també altres veïns païos per la mateixa causa.

No obstant això, no seria just fer carregar totes les culpes sobre els veïns païos i el seu racisme. Els gitanos no han fet res per aconseguir aquest habitatge, i és lamentable i comprensible al mateix temps. Els veïns païos dels gitanos aprofiten la remodelació per alliberar-se dels gitanos, només perquè són racistes? N'hi ha moltíssims que ho són, sense cap mena de dubte. Però és que, a més, i per sota del racisme, l'Administració situava sistemàticament serveis, dotacions del barri nou, zones verdes, en l'emplaçament de les barraques dels gitanos. Com sempre passava, primer de tot es feien els pisos i es posaven en marxa molt poques dotacions, i el nou barri es poblava al màxim. La necessitat dels veïns païos passava per enfrontar-se a la minoria competint pel sòl, perquè una altra vegada el poder havia relegat als estrats socials més baixos la competència amb els gitanos i podia, des de dalt, descarregar la seva responsabilitat culpant el racisme dels païos. Racisme que existeix, però que s'activa per la competència, i aquesta competència és, amb mala fe o amb la més gran de les innocències, provocada. Un cop activat, el racisme prolifera i creix, canalitza totes les frustracions, troba el culpable de tots els mals, que, sens dubte, n'hi ha molts. I així, amb les justes i molt necessàries reivindicacions veïnals, s'amaga en alguns sentiments el fet de no voler tornar a conviure amb barraquistes, de fugir d'un passat massa dolorós; o, per altres interessos, menys freqüents però més inconfessables, el fet de considerar d'una manera calculada quant pot fer baixar el valor del pis la presència dels gitanos en el veïnat.

I també alguns gitanos, empesos des del fons de la seva immensa necessitat, molts autojustificats per la seva pròpia versió racista, recorren al camí de la delinqüència contra els seus propis veïns als qui veuen que es manifesten contra ells, dels qui els diu l'Administració que són els causants del seu estranyament, cap els qui fan revifar una oposició centenària i violenta. Les queixes contra ells són constants i moltes vegades justificades. I així els uns i els altres es donen mútuament motius de sobres d'odi, aliment abundant per continuar el prejudici racial.

Així i tot, en el rerefons del conflicte encara hi havia més coses. Després, en els indicis de la crisi econòmica, van ser els gitanos els primers a ser expulsats dels seus llocs de treball. Quan va arribar el moment dels acomiadaments massius, dels expedients de crisi i les reestructuracions, el gruix dels gitanos assalariats ja havia sortit de la seva curta vida laboral a l'interior del sistema laboral normalitzat. I també en sortien aculturats en molts aspectes, acostumats a una altra mena de vida i a una altra mena de relacions. Així doncs, la crisi econòmica es va estrenar en l'àmbit laboral amb l'expulsió dels peons gitanos en una

enorme proporció. Les causes d'aquesta trista prioritat són molt diverses, i van des del fet d'estar molts d'ells en una situació contractual irregular i precària, amb la qual cosa l'acomiadament era fàcil, fins a la preferència racista dels patrons, passant per la falta de solidaritat dels companys de feina en la majoria dels casos, tant pel simple racisme com per la indefensió d'un poble que encara desconeixia el sistema laboral al qual acabava d'inscriure's, es trobava aïllat, no estaven sindicats i no tenien informació. Eren, per tant, el blanc més segur de la primera descàrrega.

Però la crisi va portar, entrats els 80, una altra conseqüència terrible per als gitanos, de la qual ningú no sembla que sigui conscient bé que tothom la coneix bé i directament. Em refereixo al fet que en augmentar la desocupació, en desfer-se els sous i les pensions respecte al valor real de les coses, les capes més desfavorides de la població majoritària van ser expulsades en certa manera del sistema laboral majoritari, relegades a ocupar zones econòmiques marginades que havien estat l'únic reducte on s'havien atrinxerat els gitanos davant la impossibilitat de competència amb la majoria. Hi ha una veritable invasió paia dels recursos gitanos i a mesura que creixia la crisi i passaven els anys, l'atur paio va anar empenyent certa població misèrrima cap a les vetes econòmiques que havien estat el refugi tradicional dels gitanos: els abocadors, les obres en demolició, la mendicitat a la boca del metro, és a dir, totes aquestes activitats que havien servit a la societat paia per justificar el seu menyspreu cap a un poble que semblava que no valgués per a cap altra cosa. Doncs ara aquest poble calla i atorga quan són els mateixos paios els qui entren en grans quantitats a ocupar aquestes vetes. Abans es deia sovint que si hi havia feina en una empresa, es donava abans al paio que al gitano i que això tenia les seves raons i la seva lògica. Les raons i la lògica ara passen inadvertides quan els paios són els qui entren en la «reserva» econòmica dels gitanos, cada cop més competitiva, més insegura i menys rendible. Ja hi havia més paios que gitanos que recollien cartró; els gitanos van haver de reduir encara més el seu àmbit possible de treball quan s'havia d'augmentar per combatre la crisi des de l'economia marginal de subsistència. Han hagut d'inventar, per força, més solucions, moltes vegades violentes i delictuoses.

Aquests són els moments als quals em referia quan deia que la crisi generava racisme. La competència interètnica s'accentua, perquè la minoria no solament perd l'escàs terreny en què s'havia permès entrar durant els temps millors, generosos. És que, a més, el sector de la majoria més perjudicat per les crisis és expulsat, marginat, i entra en competència directa per recursos marginals que habitualment estaven en exclusiva a les mans dels gitanos. Aquí la majoria actua realment com a grup ètnic. Com a societat de classes ha fet fora la població més dèbil, però com a grup ètnic la referma en la seva competència amb els gitanos. I això, em penso, és el que llavors estava passant.

Immediatament la interpretació racista de les característiques culturals serveix per justificar una marginació encara més gran de la minoria. La competència és exacerbada mentre els enfrontaments directes augmenten: veïns paios que s'arremolinen a la portes d'una escola per fer fora els infants gitanos, in-

cendis de barraques, manifestacions racistes i denúncies. Gitanos que assalten mestresses de casa que van a comprar o treballadors que tornen a casa seva amb la paga. Hi va haver amenaces mútues i una justificació ideològica paral·lela de la barbàrie. D'una banda, els gitanos reaccionen d'una manera delictuosa, en molts casos agressivament, i aquesta reacció minoritària davant la pressió renovada de la majoria es veu afavorida i refermada en els seus propis estereotips i prejudicis sobre l'ètnia majoritària, però, per altra banda, aquesta reacció també afavoreix l'enfortiment dels estereotips païos, la seva justificació per marginal encara més els gitanos. La relació és endimoniada, l'una es genera en l'altra i es nodreixen mútuament, però el desequilibri patètic de forces arracona molts gitanos en l'escala social d'on serà molt difícil veure'ls sortir després.

Al final dels anys 70 i en els 80 es conjuguen, doncs, dos elements que arriben a fer la situació insuportable. Els gitanos sense cap feina assalariada, amb excessiva concentració per fer viables les ocupacions marginals de la postguerra, sense recursos, comencen a veure com algun dels seus nois i noies inicien el camí de la delinqüència. Les condicions del barri, la seva tensió interna, els mateixos actes delictuosos d'alguns gitanos, creen una forta aversió envers els païos. Però, a més, els païos, també empobrits tot i que a un nivell més alt, reclamen feina, dotacions necessàries en l'entorn urbà on viuen, reivindiquen les seves zones verdes, inicien un moviment d'espoliació dels gitanos, d'expulsió dels gitanos. Com apuntava abans, quan la societat obre les seves portes a la minoria marginada, obre la comporta inferior, posa els gitanos en competència amb els més pobres de la majoria, i en la crisi són aquests els qui són empesos pel seu propi sistema cap avall, inundant l'escàs camp vital dels gitanos, de forma que, d'una manera o d'una altra, es té la falsa impressió que el brot racista és propi de les capes més deprimides de la població majoritària. I és que les altres capes, simplement, mai no han d'entrar en competència amb la minoria.

Malgrat aquests problemes, la política d'habitatge d'aquests anys difícils és millor. El règim polític ja no era el mateix i hi ha un cert gir. És cert, perquè hi va haver innombrables desallotjaments, però van tenir un altre caràcter. També les solucions, bé que poques vegades bones, van ser sempre millors. El destí dels gitanos barraquers va ser variat. N'hi va haver que van rebre un pis en el barri nou, acabat de remodelar, perquè finalment es va arribar a absorbir tota o part de la població que vivia en barraques o perquè quan es va buidar una zona de serveis es va acceptar que els qui hi vivien o algunes famílies s'hi quedessin. Una segona solució, com la que es prendria quan es va desallotjar alguns altres barris de barraques, com la Perona a Barcelona, va ser el trasllat gradual i progressiu a habitatges socials o a pisos del mercat secundari que quedaven com a propietat de l'Administració i llogats a un preu baix. En alguns casos, molt pocs, es van fer poblats ben construïts i adaptats a les necessitats d'un segment de la població gitana que, especialment per les seves ocupacions, com ara la de ferroveller, o perquè eren les dels seus familiars més pròxims, no es podien permetre ni econòmicament (en aquest moment sense oferta d'ocupació) ni culturalment (quan implicava la desmembració de la família) anar a un pis en

què no podien menjar ni viure perquè estarien sols i sense feina. Aquest va ser el cas, per exemple, de La Plata i Castañar, a Madrid. Alguns altres gitanos van accedir a rebre de l'Administració una infame quantitat de diners perquè desapareguessin d'allà i van signar un document pel qual es consideraven satisfets i renunciaven sempiternament a tenir un habitatge de protecció oficial. Tenint en compte l'estretor de tota mena per què passaven aquells gitanos i els seus familiars pròxims i llunyans, la fórmula era aberrant. Però hi va haver gent que, després d'uns quants desallotjaments i trasllats i de múltiples promeses incomplides, va pensar, i no deixa de ser comprensible, que més valia això que res. Se'n van anar, s'ho van gastar, van convidar i van repartir, i van tornar a aparèixer en qualsevol altre punt de la ciutat davant l'esferèidora sorpresa de les autoritats. Aquest procés es va conèixer llavors col·loquialment com «el submarí», de trista memòria. I si tirem enrere en aquestes pàgines es pot veure alguna versió del submarí històric. Finalment, els qui van tenir més mala sort van ser real·lotjats en barraques en un altre lloc, una altra vegada.

El panorama no és meravellós, com es pot veure, malgrat que jo mateixa he dit que havia millorat per tres raons: perquè no se'ls va expulsar dels seus assentaments com a les feres de la selva; perquè una bona part d'ells va aconseguir d'alguna administració amb més sensibilitat social un allotjament, aquesta vegada sí, digne; i per una conseqüència generalment no buscada: la major dispersió i la major varietat de solucions i actuacions van permetre, sempre a grans trets, una millor adaptació. S'hauria d'haver fet molt més i molt millor, s'hauria d'haver establert prioritats entre les demandes socials més transcendents, perquè la situació dels gitanos era, i per a molts encara ho és, considerada globalment, la pitjor de l'Estat i perquè l'Administració i el poble no gitano hi tenim un deute contret al llarg de molts segles d'història i un altre, recent, de promeses oblidades i maltractes. No va ser bo. Però sí que va ser millor. En alguns aspectes, molt millor. Però la política ètnica d'aquests anys no va arribar mai a aconseguir el nivell més baix de les exigències, ja no democràtiques, sinó simplement humanes.

4. *Verí per a una antiga estratègia. Parlant l'any 1993*

Aquelles estratègies culturals de supervivència dels gitanos a les quals tant vegades m'he referit, i aquelles altres de *guerrilla*, de petites unitats autònomes però vinculades que en formen unes altres de més grans, flexibles i mòbils, representaven unes bases culturals adaptades a les condicions de marginalitat. A partir dels anys 75-80 tot canvia un altre cop i aquesta cultura, segur que no ha estat per primera vegada, es mostra ja clarament disfuncional i angoixant, almenys per a una bona part dels gitanos, els més marginats. En els seus aspectes més bàsics, amb variacions, vaivens i desviacions, s'havia aconseguit que aquest col·lectiu sobrevisqués enmig de l'escassetat i del rebuig, adaptats a l'escassetat i al rebuig, configurats probablement per ells des de fa segles i a través dels segles.

Però, com enfrontar-se a la sedentarització, a la concentració de diferents llinatges en la mateixa zona, a l'exigència de competir pel treball i pel sòl, a la capacitat del poder per imposar el seu control? Tot això condueix els gitanos a aquest desgast cultural del qual parla María Helena Sánchez. Grups de parents esquerdatats per la distància i la dispersió dels interessos i de les activitats dels seus membres, grups diferents obligats a concentrar-se en els mateixos llocs, a competir entre ells pels mateixos recursos sobre previsions institucionals tradicionals incapaces d'assumir-los, ocupacions cada cop menys rendibles que els empenyen a competir amb altres gitanos i amb els païos en les situacions més dramàtiques de desigualtat, autoritats gitanes tradicionals relegades, en un sistema polític tradicional desarticulat pels principis capgirats, per exigències impossibles de complir, per falta de la pròpia base material i organitzativa que pogués mantenir aquest *tío*, aquest vell gitano que xuclava la seva autoritat de la solidaritat parental del seu grup, i, també, amb grans dificultats per mantenir una «lleï gitana», un dret consuetudinari paral·lel les normes del qual es refereixen cada cop més a situacions inexistentes o impossibles de mesurar en els seus termes, l'execució del qual es basa en una organització desmuntada i en una autoritat oblidada. Tots els grups gitanos espanyols no són així. Encara n'hi ha que mantenen el que s'adapta més i és més valuós de la seva cultura. Però hi ha moltíssims enclavaments gitanos que, senzillament, no poden practicar la seva cultura sense contradir les seves necessitats i les seves aspiracions. I davant d'això, no hi ha res a canvi, no es dona res a canvi.

Hi va haver gitanos, en aquests anys passats, que aleshores es van llançar a buscar desesperadament solucions individuals, dirigides cap a un «campi qui pugui» creixent que no trobava solucions integrades (no n'hi havia) ni podien ser marginals (excessivament improductives per a una població gitana massificada a la qual s'havien afegit païos desplaçats per la crisi). Va ser un moviment cap al no-res que a mitjan anys 80 feia difícil saber per on sortirien, però era evident que la situació s'havia fet, per a alguns sectors, insostenible. A partir d'aquest moment, aquests sectors comencen a reproduir un recurs alternatiu secular: l'ilegal, el delictuós. Abans havia estat l'estraperlo i molt abans l'assalt de camins. Ara un entramat d'organització mundial oferia droga i una part de la societat la comprava. Oficis «coneguts», oficis «insuficients», alternatives il·legals. El pas a la tercera activitat estratègica aquesta vegada és un pas extraordinàriament perillós per a tothom, i també per a ells mateixos.

Des del meu punt de vista, el canvi del qual els gitanos em parlaven escandalitzats als anys 60 quan relataven records del període anterior a la guerra, que ells consideraven un gir potser final en la seva pròpia cultura i identitat, deu haver estat constant al llarg dels canvis històrics que els afectaven més, com van ser la Guerra Civil, la depressió de la postguerra i l'expansió dels 60. Però també penso, pel que conec d'aquests vint-i-cinc anys llargs, pel que m'han dit i pel que llegeixo en la seva història i en la d'altres gitanos d'altres llocs d'Espanya que no conec, que les *estratègies* es van mantenir entre nosaltres relativament estables durant la seva història, fonamentalment les productives, les d'organització interna i d'orientació política cap a la majoria i el po-

der, i amb elles es van mantenir també certs usos, idees i pautes de comportament que apareixen contínuament i deuen ser centenàries i difoses entre gitanos de tot arreu.

Que no es llegeixi més enllà del que dic. Evidentment, no és el mateix la collita d'olives o de lli que la peonada amb un contracte de sis mesos renovable, l'esquilada de mules que la venda de mocadors de paper en un semàfor, la forja que dedicar-se a la ferralla, no és el mateix l'estraperlo que el tràfic de droga. Ni es fa de la mateixa manera, ni socialment ni econòmicament representa el mateix. Però són estratègies idèntiques respecte a la societat, adaptades a objectius variables, canviant segons els temps històrics i els ritmes locals. Potser el gran canvi actual és que el mateix recurs estratègic no els portarà necessàriament on els duia sempre, perquè al tràfic de drogues s'afegeix el consum, i totes dues coses tenen conseqüències que marcaran d'una manera nova, potser irremeiablement, alguns gitanos, i l'esdevenidor històric de tots ells.

La crisi va començar a superar-se molt entrats els 80. L'oferta de feina, en l'àmbit en què aquí em refereixo, s'obre lentament, però no gaire més que per reabsorbir els païos que havien estat marginats uns quants anys abans. Entre ells hi havia persones que havien hagut de recórrer a ocupacions marginals per completar pensions, ajuts i subsidis insuficients. El nivell d'èxits socials és clarament més gran, a pesar de tot, que en tota la història anterior. Precisament les millors condicions de la cobertura de pensionistes, aturats i inhabilitats deixen aleshores, finalment, més lliures els nínxols marginals, les ofertes marginals. Així doncs, en aquest moment sembla que els gitanos tindran una nova possibilitat: hi ha descongestió i més rendibilitat de la marginació no solament perquè se'n van els païos sinó perquè alguns gitanos, especialment vells i invàlids, poden rebre una pensió. Però no va ser així.

No es tracta només que l'arrencada va ser molt més limitada, en aquesta àrea que ens ocupa. A més, les condicions del Tercer Món i l'entrada d'Espanya a la CEE representaven un nou pol d'atracció per a emigrants africans, llatinoamericans i orientals, especialment filipins. Espanya realitza, ja ho sabem, una funció de tap per a la CEE, però també de filtre i de dispositiu comptagotes. La política de quotes i la regulació del flux i l'estada dels estrangers estan directament relacionades amb la nova situació política internacional d'Espanya, però no solament amb això, sinó també amb la nova situació domèstica: una bona part dels immigrants estrangers de països pobres cobreixen els llocs que en els 60 havien cobert alguns africans, marroquins majoritàriament, però sobretot gitanos. Són els llocs precaris del mercat laboral. A sota hi ha l'interès per contractar estrangers que no adquireixen drets duradors, que no tenen família o almenys es procura que en tinguin tan poc com es pugui, i que se n'aniran o si més no se'ls pot fer fora, i per a aquesta aixeta i aquest tap hi ha la Llei d'Estrangeria. Un gitano té més costos perquè els seus drets són els d'un ciutadà corrent, és a dir, tenen els drets que, almenys sobre el paper, van aconseguir des de Carles III, que de tan poc els han servit perquè ningú no va tenir el més mínim interès a aplicar-los, i ara, a sobre, són el seu pitjor enemic. És més convenient, barat i flexible donar feina a estrangers pobres que a

ciutadans gitanos marginals (com a França els anys 70, d'altra banda, o a Anglaterra, que abans de la crisi dels 70 va expulsar tots els estrangers que havia fet il·legals i que havia consentit en els 60).

El tràfic de drogues va descongestionar en part les activitats marginals, amb la qual cosa certes ocupacions com vendre o fer de ferroveller es van poder realitzar amb més tranquil·litat (moltíssims gitanos fan això i no venen droga, malgrat el parer de Rafael Vera). Tanmateix, la venda en els mercats, d'altra banda cada cop més abundants i que han estat un recurs durant moltíssims anys per als gitanos, és un problema creixent. Per una part, hi ha un gran nombre no solament d'estrangers, sobretot magribins, sinó d'espanyols paios, amb la qual cosa la competència per una parada ha augmentat enormement. Per l'altra, els ajuntaments vigilen molt acuradament les seves noves regulacions pel que fa a això, perquè els permisos, els impostos i les multes avui dia són molt més rendibles per a les administracions locals que fa uns quants anys, i per això es fan cada vegada més inaccessibles. Conec molts, molts gitanos que tenen impediments seriosos per aconseguir aquestes parades perquè, a més de tot el que he dit, certament la negativa d'atorgar-los-les és consistent i molt estesa. Donar prioritat als paios no és cap novetat. Fer-ho amb els immigrants respon a aquest clima al qual abans feia referència en què la ciutadania plena dels gitanos ara és un inconvenient.⁴

Entre els més marginats dels gitanos, alguns van entrar en el mercat de les drogues. Això va provocar reaccions lògiques i evidentment justes en molta gent que veia com es destrossava el seu fill o la seva germana o en gent que patia pels fills i les germanes dels altres. Però també és cert que, amb aquesta sana reacció de ràbia contra la droga i contra qui hi comerciava, les ires se centaven, molt injustament, en els últims esglaons de la cadena, en l'últim distribuïdor, tot i que avui sembla que es va apuntant més cap amunt. Ara bé, altra gent va trobar una nova raó per al racisme i la xenofòbia, que probablement ja tenia, i va arremetre no contra els traficants, paios o gitanos, sinó contra els gitanos fossin o no traficants, contra el noi que en venia i l'àvia que demanava almoïna, contra el camell i les criatures que sortien de l'escola. Contra tots. Una altra vegada contra tots.

El rebuig brutal de la nostra societat actualment, que m'ha empès a escriure aquestes pàgines, contra els gitanos, entre els quals hi ha culpables, mig culpables i absolutament innocents, ha configurat una adaptació als temps dels estereotips ètnics xenòfobs de sempre. Els gitanos no són només lladres (tots), incestuosos (tots), violents (tots), bruts (tots), ganduls (tots). A més encarnen dues de les pitjors plagues d'avui dia: tots venen droga i tots tenen sida. De debò, és increïble. S'hi veuen tots els atributs despersonalitzadors, asocials que penso que sempre acompanyen la marginació.⁵

Les característiques del nou rebuig cap als gitanos són avui dia variades.

4. Vegeu T. San Román, 1993, *op. cit.*

5. Vegeu T. San Román, «La marginación como dominio conceptual», a J. Prat *et al.*, *Antropología de los pueblos de España*, Taurus, Madrid, 1991.

N'hi ha una versió de carrer, militant, i una altra de culta, d'indiferent, per omissió. Una de popular i una altra d'institucionalitzada, fins a cert punt. El racisme de carrer d'alguna gent va arribar aquests darrers anys a uns nivells impensables: infants gitanos a qui s'expulsava violentament d'una guarderia pels pares d'altres infants, mestres i directors d'escoles públiques que no admetien gitanos amb més o menys desvergonyiment o dissimulació, amb una exigència d'expulsió des de totes bandes. Fins i tot van cremar habitatges amb gent dins, cosa que va tenir menys repercussió a Espanya que la que tenen els brots racistes contra altres minories en altres països europeus, o en aquest, quan s'han produït barbaritats semblants. Potser es pensa que el racisme contra els gitanos és una altra cosa i que, en tot cas, no ens afecta de la mateixa manera. I qui pensi així s'equivoca. Perquè cremar una casa amb la gent a dins no és altra cosa que la versió més bàrbara de qui fa fora infants d'una guarderia, i a l'un i a l'altre, en un moment donat, se li poden creuar els cables si la direcció del seu odi irracional es dirigeix cap a un altre cantó que en aquest moment sembli més adequat pel seu interès tàctic, per la seva sobtada debilitat o pel que sigui. S'equivoca no fent res quan el racisme va en contra dels gitanos i es converteix, a més, en còmplice d'allò que tem més profundament.

La versió culta, semiinstitucionalitzada, i a vegades tan inconscient com ho és sovint l'anterior, em crida l'atenció especialment. Hi ha hagut sectors progressistes del país que han reaccionat en defensa dels immigrants estrangers davant els brots de racisme, la qual cosa em sembla molt bé, però no en defensa dels gitanos, i això em sembla molt malament. Penso que té a veure amb una certa inèrcia ideològica i teòrica, però, en tot cas, representa una forma de rebuig per omissió. Potser m'equivoco però crec que té a veure amb totes dues coses. En el món acadèmic, per exemple, resulta que els gitanos no són ex-colonials ni explotats, pertanyen a l'escòria famosa, i aquest fet els deixa definitivament fora de tota possibilitat perquè se'ls doni un cop de mà. Això inclou alguna part de l'Administració, dels partits d'esquerra i dels sindicats, més preocupats pel que la precarietat dels immigrants implica per a les condicions laborals dels no-precariats que per la precarietat dels altres, i no preocupats en absolut pels gitanos i altres marginats que avui ni tan sols tenen un treball precari, sinó treballs inexistents en el mercat laboral i que, a sobre, són rebutjats per molts dels seus votants i sindicats (no és un rebuig exclusiu de la dreta, desenganyem-nos-en). No és general, però existeix i s'estén bastant.

En fi, la sortida dels gitanos era previsible. Ja ho advertia en el 86:⁶ si només poden vendre droga, n'hi haurà que vendran droga.

Entre ells hi ha algun d'aquells cacics locals que es van crear, precisament, a partir del poder que els van atorgar els païos. Però el rerefons és molt més simple: aquella població mil vegades expulsada, reallojada, massificada, que va veure la llum en els anys de la dècada prodigiosa, que va poder aixecar el seu nivell de vida un centímetre immens, que va tenir noves oportunitats i esperances, que va viure unes relacions veïnals moltes vegades pacífiques i fins i tot

6. T. San Román, 1986, *op. cit.*

amistoses, que va adoptar moltes maneres paies, moltes preferències paies, que va aspirar al que la nostra cultura li ensenyava a aspirar, que va educar els seus fills a l'escola; aquella població que de sobte va ser expulsada dels seus llocs de treball, que va veure els seus antics amics del barri amb una pancarta perquè se n'anés, o perquè els seus fills i néts no tornessin a la guarderia; a aquella població se li va donar feina i escola i, amb ells, hàbits de consum i esperança i molt aviat, després, se li arrabassaria tot allò un altre cop deixant els desitjos i la frustració. Ara n'hi ha alguns que venen droga. Però, què volen vostès que vinguin? Bons de l'Estat?

CONCLUSIONS

Encara no sabem gran cosa sobre els gitanos. De la seva existència en el transcurs de la història ens hem hagut de conformar gairebé sempre amb el que van dir d'ells els seus enemics. Els treballs d'investigació actuals, encara que han anat augmentant, són escassíssims i no sempre de bona qualitat, per tant, a vegades és una feina impossible posar a prova idees que hem anat gestant sobre la base de dades d'un parell d'obres historiogràfiques i un treball de camp, per més llarg que sigui. En la mesura que, en tot cas, sempre treballem amb conjectures, he pensat arriscar-ne unes quantes sobre un tema polèmic: l'existència de tradició cultural dels gitanos, en el sentit de continguts culturals i identitat ètnica amb una permanència resistent, no conjuntural, evidentment no necessàriament eterna però sí durables. A mi em sembla que es pot proposar l'existència d'aquesta tradició cultural de forma força consistent i extensa, a través de multitud de variacions i adaptacions històriques i espacials, durables i conjunturals.

1. En primer lloc, assenyalaria la més acceptable, en termes estrictament oportunistes, en el moment en què vivim: la llengua. Els gitanos caló espanyols han mantingut des de la seva arribada una llengua pròpia, d'origen indoeuropeu i derivada del sànscrit, que va desenvolupar diversos dialectes en diferents processos d'aculturació i adaptació seguits per grups i moviments migratoris diferents. Aquesta llengua és, precisament, la que permet als lingüistes identificar temps, estades i moviments en la seva història més remota. Aquests dialectes no són plenament intel·ligibles entre ells però conserven arrels comunes clarament discernibles. Els caló han perdut bona part del seu ús a través d'un procés d'assentament i d'aculturació que penso que és més gran que els de la majoria de gitanos europeus, bé que ells no són els únics. Malgrat això, aquesta llengua es manté com a forma de comunicació entre gitanos, especialment davant els païos quan no volen que se'ls entengui, es mantenen paraules i partícules que s'utilitzen en substitució de les corresponents de les llengües locals, habitualment perquè es tracta de conceptes d'especial significació, i es potencien i s'enriqueixen a partir dels moviments ètnics militants, com les associacions gitanes o els grups d'educadors que defensen la formació pluricultural. En aquest últim sentit és el mateix procés de pèrdua parcial i de recuperació militant que pot haver tingut l'èuscar.

2. En segon lloc, s'ha mantingut, almenys entre gitanos espanyols (caló la immensa majoria, però també hongaresos i recentment zíngars) una identitat ètnica compartida i conceptualment construïda enfront del paio. Aquesta identitat ètnica ha estat vinculada en llargs períodes de temps (segles) i per a segments molt amplis de la població gitana (generalment la gran majoria) a característiques socio-econòmiques marginals. La identitat ètnica, però, de cap manera no pressuposa, mai, ni homogeneïtat cultural ni encara menys unificació política i estructures relacionades que abracen tota la població. Això tampoc no és gens específic dels gitanos, es pot veure en altres pobles que comparteixen la seva identitat amb grans diferències (gent de la «jet» barcelonina i masovers de l'Empordà, per exemple). Existiria, per tant, una identitat compartida i abonada per alguns elements simbòlics propis (com la llengua, la prioritat de «les famílies» sobre qualsevol altre vincle social i de la relació pare-fill, el respecte a la gent gran, l'atenció i el respecte envers els morts, la fidelitat de l'esposa, l'exigència de la virginitat, el respecte dels territoris locals i trans-locales dels grups de parents, les normes de puresa i contaminació, el valor del malbaratament generós, etc., etc., presos aquí com a símbols ètnics d'autoreferència i no com a tendències estadístiques ni de l'oposició ni de les pràctiques). Hi ha, també com és habitual, llocs socials d'identificació en diferents àmbits d'oposició i d'organització social.

3. En tercer lloc, es pot plantejar la continuïtat d'un conflicte entre els gitanos i el poder, provocat especialment per les exigències i estipulacions de sistemes sedentaris, organitzats en termes de desigualtat, en els quals irrompen. A tot arreu els gitanos miren d'escapar dels seus controls (i en bona part ho aconsegueixen), es troben permanentment en una situació en què mai no arriben a reunir els requisits exigits ni tampoc els ideals de ciutadania, perquè aquests requisits es vinculen preferentment al lloc, al veïnat, a la supeditació als poders instituïts, al joc d'interdependència econòmica desigual regulat, a l'ascendència ciutadana reconeguda o a l'adopció de la identitat i de símbols culturals dominants. L'incessant intent per part del poder per aconseguir la claudicació o la desaparició dels gitanos queda reflectit de diverses formes i tendeix a fer-ho amb normes contradictòries i amb divergències entre el discurs i la pràctica, però aquest intent permanent i la persecució instrumentada variablement proporcionen també continuïtat en les posicions respectives per mitjà de l'enfrontament i de l'aplicació, per part dels gitanos, d'estratègies de resposta i adaptació de les quals ara parlarem.

4. Les respostes dels gitanos i les seves formes d'adaptació al llarg de la història i des d'una perspectiva comparativa més àmplia, han estat la incessant aplicació d'una colla d'estratègies culturals que, al meu entendre, van constituir i constitueixen l'esquelet de les diferents tradicions culturals en diferents temps i llocs, els principis culturals més permanents. No es tracta de trets concrets sinó més aviat de formes de plantejar-se l'accés als recursos, la distribució d'aquests recursos entre ells i la seva posició respecte a la societat majoritària amb la qual han conviscut. Ara repeteixo una idea que he anat exposant al llarg d'aquest treball: el que en els gitanos representa una permanència cultural, una

tradició en el sentit fort de la paraula, és un estil de combinar estratègies bàsiques de supervivència i estratègies de relació política amb la majoria, el poder i el poble. Aquestes estratègies s'aplicaran de diferent forma, cap a distints objectius, segons les alternatives disponibles, segons les condicions per què travessa el país i els enclavaments concrets en què es troben, d'acord amb el nivell de competència que aquestes condicions produeixen entre gitanos i no-gitanos en diferents sectors i sobre diferents tipus de recursos; per tant, atenent a la qualitat de les relacions interètniques, a la necessitat d'escapar o a la possibilitat d'anar-se'n o de quedar-se i exercir una o altra activitat. Però aquesta enorme variació i la contínua transformació penso que es produeixen així, per mitjà de diferents aplicacions a objectius variables de les mateixes estratègies culturals bàsiques per a amplis sectors de la població gitana. Hi ha alguna cosa d'això darrere les paraules de Rayniers en uns paràgrafs que recullo aquí:

El nomadisme està en el punt de mira de les teories sobre la identitat gitana, de les decisions polítiques i de les poblacions «sedentàries». Es pot percebre com una desviació contra la qual l'estat i les col·lectivitats locals han de lluitar... Però també es pot reconèixer com una cultura acceptable; el gitano és així un viatger que ha de continuar itinerant i és la seva sedentarització la que es percep com a desviació. Tant en un cas com en l'altre, es pensa que el gitano s'ha de conformar a una manera de viure que no és necessàriament la seva... Nomadisme i sedentarització no s'oposen (en els gitanos). Constitueixen fonamentalment dues maneres de viure conjunturals que obeeixen als mateixos mecanismes inherents a l'estructura de la societat gitana... Per tant, l'explicació del nomadisme com a resposta al seu rebuig exterior no ens sembla determinant. Els desplaçaments són, més que cap altra cosa, el resultat d'*estratègies* (èmfasi meu) econòmiques i d'una dinàmica social pròpies de diferents branques de la mateixa família... L'acció fluctua segons les condicions d'existència que es troben en cada moment, sense afectar la perpetuïtat de la societat gitana. Es tracta, per tant, del resultat de la combinació de factors inherents a l'organització econòmica i social de les famílies: brevetat i rendiment instantani de les operacions de producció; polivalència tècnica elemental dels individus; cooperació efímera de socis econòmics; absència d'arrelament residencial; primàcia de les relacions familiars; distanciament dels païos.¹

Evidentment, no ho podria aplicar absolutament tot als gitanos espanyols. La situació del nomadisme a França, per exemple, no és la d'aquí. I, no obstant això, tot té aquest aire inconfusible de família. La perspectiva, només apuntada per Rayniers, respecte a l'enorme valor de les estratègies em sembla una contribució excepcional que val la pena recollir d'aquest text i intentar desenvolupar. I, de passada, rebem un altre cop més indicis per augmentar la sospita que darrere les grans diferències entre gitanos hi ha també moltes coses en comú.

Jo reduiria a quatre aquestes estratègies culturals bàsiques de les quals proposaria la continuïtat, el seu caràcter d'esquelet de la cultura, de tradició en el sentit fort:

1. A. Rayniers, 1989, *op. cit.*, pp. 73-84.

a) Una estratègia cultural productiva que combina i/o alterna diferents ocupacions per als mateixos individus i grups de persones, per a la qual cosa s'exigeix una capacitació múltiple i, consegüentment, poc especialitzada.

b) Una estratègia cultural productiva que combina i/o alterna activitats integrades, marginals i il·legals o delictuoses segons les alternatives disponibles en cada moment històric i en cada lloc, i valorades constantment en la comparació per la seva rendibilitat, el seu risc i, en igualtat de condicions, per la seva compatibilitat amb altres exigències culturals (autonomia, cooperació, ajustament de producció a les demandes immediates del grup domèstic, productivitat a molt curt terme, etc.).²

c) Una estratègia cultural productiva i organitzativa que combina i/o alterna possibilitats locals i translocals, de manera que exigeix moviment i assentament per a activitats i períodes diferents. D'alguna forma, hi ha certa contradicció inherent a la compatibilitat d'aquestes estratègies en la mesura que la possible tria entre la fixació i la mobilitat permet i eixampla l'alternança i la combinació d'activitats productives, mentre que aquesta, a la vegada, produeix desarrelament i dificulta, per tant, l'adopció de mesures més sedentàries. Això podria explicar, almenys parcialment, el diferent ritme de sedentarització de grups a diferents àrees perifèriques.

En les estratègies culturals de què els gitanos sembla que disposin ja des d'abans d'entrar a la Península ibèrica, però també en altres països, és fonamental el paper que hi té l'oposició mobilitat/assentament, i no solament perquè s'hi basa en bona part l'oposició majoria/minoria, sinó perquè els mateixos gitanos han oscil·lat entre l'una i l'altra possibilitat al llarg de la seva història i, molt especialment, potser a Espanya. Aquí aquesta oscil·lació s'ha produït en bona part perquè quan arribaven a assentar-se eren més vulnerables a les noves onades de persecució, que tornava a desarrelar-los i els conduïa a la vida errant, a les galeres o a les presons, segons el moment. Però l'oscil·lació també s'ha produït, i d'això també se n'ha parlat, perquè la mobilitat tenia grans avantatges: les diferències entre localitats, amb les seves diverses demandes i possibilitats, permetien un aprofitament basat precisament en el fet d'anar de l'una a l'altra i de quedar-s'hi el temps necessari (quant de temps es pot viure en un poble esmolant ganivets o esquilant ases?), i basat així mateix en la mobilitat de petits grups dispersos. Aquests avantatges del nomadisme a vegades conduïen a practicar-lo ininterrompudament, però moltes altres, i d'això en tenim testimoniatges tant en el passat com en el present, es combinaven amb períodes sedentaris. La sedentarització també tenia altres avantatges. D'una banda, s'evitava la total confrontació amb les lleis que els hi obligaven (tot i que, segons les circumstàncies, s'evitaven precisament movent-se). D'altra banda, hi ha hagut períodes en què les ofertes sedentàries eren més atractives per als gitanos que no pas les nòmades o fins i tot que les semisedentàries (penso en els ferrers gitanos que van constituir el seu propi gremi a Màlaga, o en els obrers qualificats dels anys 60 i 70 d'aquest segle). O les unes i les altres s'alternaven

2. Aquest aspecte es va desenvolupar a GIEMS, 1976, *op. cit.*

periòdicament o conjunturalment perquè fossin més rendibles, i n'hem vist ja molt exemples. Aquest joc estratègic de mobilitat/assentament, amb tantes combinacions i matisos possibles, es vincula generalment a l'existència de territoris delimitats o connectats per mitjà d'una organització social especialment idònia per cobrir exigències de flexibilitat.

d) L'estratègia de relació i reacció davant el poder majoritari, que combina l'autonomia insubmissa de petits grups de parents solidaris, grups fluids i capaçs d'augmentar o de disminuir les seves dimensions, que actua de forma molt semblant a la *guerrilla*, acompanyada de l'*estratègia camaleònica* d'adoptar estructures i institucions que permeten les relacions amb almenys alguns sectors del poder en certs moments i en una posició de més igualtat del que, pel seu estatus socio-econòmic, els hauria tocat assumir. D'aquí surten els comtes i ducs, els gremis i les associacions gitanes.

5. L'organització social adaptada a les alternatives que es fan servir a cadascuna d'aquestes estratègies, extremament flexibles, que permet agrupacions àmplies o mínimes, xarxes de suport translocal i cooperació local, solidaritat en diferents menes d'agrupació juntament amb xarxes de vincles individuals de parents, a partir dels mateixos principis d'associació i sense que calguin variacions estructurals. Es tracta d'una organització molt adaptada a aquestes estratègies productives, però que també ha estat compatible amb la plena integració quan s'ha conservat independència i cooperació (gitanos catalans, per exemple): aïllament relatiu i autonomia de grups de parents articulats principalment de dues formes: 1) Per mitjà d'una organització espacial dispersa però que permet la variació conjuntural i d'adaptació del volum de la comunitat de parents local, cosa que possibilita en alguns moments aplegar cent o cent cinquanta persones i, en d'altres, reduir-les a deu, segons les conveniències i les disponibilitats locals. Extraordinàriament flexible, ho deia abans, representa una mena d'organització de guerrilla tant en l'àmbit de les activitats productives com en el de les relacions polítiques; 2) L'altra forma d'articulació ha estat el matrimoni com a pacte fonamental d'una aliança que continua permetent l'autonomia de cada part, però afegeix flexibilitat a les adaptacions locals i representa una ampliació de les xarxes de relació personal, no solament pel que fa al nombre, sinó pel que fa al tipus de relació i a la gamma de possibilitats de supervivència que ofereix.

El manteniment i l'eficàcia d'aquesta organització es basa no solament en la territorialització, l'autonomia de cada grup i l'aliança, sinó en principis interns de jerarquització que, en línies històriques, es deriven d'una preponderància molt forta de l'home sobre la dona i de la relació pare-fill sobre qualsevol altre tipus de lligam. Moltes formes culturals s'han mantingut durant segles connectades a aquesta estructura, com l'androcràcia, el matrimoni amb parents pròxims, l'autoregulació i l'autocontrol de grups itinerants i sedentaris, l'oposició i el conflicte entre ells per qüestions territorials i defensives, etc. En definitiva, és *la resistència com a resposta a l'escassetat i la precarietat de les alternatives, fonamentada en estratègies adaptades a aquesta precarietat*, pos-

siblement fins i tot ja anteriors a l'entrada dels gitanos a la Península i que configuraven, quan hi van arribar, tant una cultura (normes, manera de viure, valors, creences) com una regulació de les relacions intraètniques i interètniques orientada a la supervivència i a la reproducció de les estratègies culturals centrals de resistència.

La cultura gitana s'ha definit, en moltes ocasions, com una cultura de resistència davant el rebuig i la pressió per aniquilar-la o assimilar-la. Però és poc precís tot el que s'ha dit al voltant d'aquesta afirmació que, tot i sent poètica i suggeridora, no diu gaire cosa sobre què representa en l'organització de les relacions socials, en el tipus d'economia o en les formacions ideològiques.

Amb tot, penso que el suggeriment és encertat. La resistència em sembla, sobretot, més una resposta a alternatives escasses i precàries que no pas una resposta a la implementació política de cada moment per sotmetre els gitanos a les absències de millors alternatives, que han anat de la persecució a la persuasió. Les diverses configuracions culturals que aquest col·lectiu presenta en diferents moments i llocs, tindrien com a referent més important el seu caràcter de resistència com a resposta a les alternatives concretes, obertes i tancades, de cada situació concreta, de manera que la resistència seria més gran o es relaxaria atenent, sobretot, a l'amplitud i a les característiques de les alternatives possibles.

La cultura resistent dels gitanos consisteix en estratègies organitzatives, pràctiques i ideològiques, que es reproduïxen adoptant diferents formes per adaptar-se a aquestes ofertes i prohibicions de cada àmbit. Les estratègies culturals bàsiques penso que ja les tenien ben establertes des d'abans d'entrar a la Península i, des que ho van fer fins avui, han variat més els objectius concrets, la forma d'aplicar-les i els continguts culturals específics, que no pas el disseny cultural bàsic.

Però molts gitanos s'han assimilat en el transcurs de la història, altres han recorregut a tancar-se estretament en l'interior dels seus grups parentals i altres s'han integrat presentant diverses formes d'aculturació, des del manteniment d'una bona part de l'estructura organitzativa i dels valors que s'hi vinculen, fins a la desaparició total de trets culturals per mantenir, així i tot, una identitat ètnica basada en elements culturals que ja són estrictament simbòlics, però que a vegades poden constituir una identitat ètnica militant i políticament útil. És necessari que de mica en mica anem fent propostes per explicar les variacions, les hipòtesis que siguin capaces de relacionar aquesta variabilitat amb factors i condicions que inhibeixen o potencien cadascun d'aquests resultats variables possibles. Però no es pot pensar això mecànicament:

1. En principi, la resistència és necessària com més petites són les alternatives, per la seva escassetat i per la seva precarietat.

2. Tot i així, es pot constatar, i és comprensible, que si les alternatives possibles són excessivament restrictives i pobres o si senzillament no n'hi ha, les possibilitats de la resistència, que implica estratègies culturals que exigeixen oposició enfront dels païos i autonomia solidària de la comunitat de parents,

són nul·les: la solidaritat interior es trenca, sobretot per les connexions de caràcter transterritorial, però arriba a percebre's també insolidaritat en el si mateix de la família. D'altra banda, el recurs al pacte individual amb gent paia i, encara més, l'explotació d'altres gitanos, arrisca les oposicions estructurals bàsiques. És el «campi qui pugui» individualista i el final de la resistència.

3. Si les alternatives que ofereix el sistema socio-econòmic majoritari són més favorables que no pas les que són al marge del sistema, la resistència, tal com apareixia fins ara, és un impediment a la vida, i la tendència central passa a ser l'assimilació, cosa que ha anat succeint constantment. No solament he pogut veure-ho personalment, sinó que tenim proves testimoniales d'altres moments que semblen donar-nos la raó (gitanos catalans que es recorda que són gitanos, però no se'ls empadrona com a tals per ser considerats assimilats i «castellans»).

No obstant això, la identitat, els referents culturals, especialment els compatibles amb la nova situació, encara són bases culturalment i emocionalment utilitzables, disponibles. I així, segons el context, un altre cop es poden posar en marxa com a instruments per millorar posicions adquirides. Però la disfuncionalitat d'una altra part d'aquesta cultura adquirida tendeix a fer que la base per a l'estratègia cultural tradicional de resistència es redueixi a la identitat i als seus continguts culturals emblemàtics. Serà, per tant, una estratègia especialment aplicable on identitat i cultura emblemàtica siguin fonament de l'acció política i social (nacionalismes, organitzacions pluriculturals i xenòfobes, etc.), o on identitat i cultura emblemàtica adquireixin altres continguts culturals diferencials, ètnics, nous, capaços de desenvolupar moviments socials (AHe-luies).

També pot subsistir la identitat i la cultura emblemàtica, ja desproveïda del seu caràcter de resistència, on és compatible amb el nou ordre social i la nova cultura assumida, de manera que, encara que no sigui especialment funcional en l'àmbit polític, sigui un element d'identificació personal i col·lectiu en un conjunt de col·lectivitats diversificades en identitats ètniques d'escassa incidència social (ser andalús, extremeño o navarrès a Madrid). En aquest cas, el seu valor és més cognoscitiu i emotiu, però manté una potencialitat latent que en permet l'ús social en un canvi de condicions.

La diferència està en el fet que mentre per a uns períodes o per a uns segments gitanos la identitat i la cultura es generen en la resistència, per a d'altres la identitat s'utilitza per millorar posicions, abandonant les estratègies culturals de resistència però conservant la cultura emblemàtica (o creant-la). Si ho intento referir a la situació actual, mentre que la venda de productes residuals representa una estratègia cultural semblant a la compra-venda ambulante de fa dos segles o mentre que la venda de droga implica una forma de resistència semblant a l'estraperlo de la postguerra (com a estratègia), així constituir-se en associació gitana i rebre finançament públic *pot ser* la mateixa estratègia que va conduir molts gitanos en els anys 40 i 50 a batejar-se massivament a les parròquies. I al contrari, constituir-se en associació gitana pot ser una estratègia ple-

nament integrada i reconeguda com a recurs polític en un àmbit en què la identitat i el nacionalisme són la base per a la lluita política i, per tant, implica fonamentalment l'abandonament de les estratègies culturals de resistència i l'adopció d'estratègies integrades i aculturades de manteniment de la identitat i la cultura emblemàtica en igualtat de condicions amb totes les altres identitats i cultures emblemàtiques de l'Estat.

El caràcter de les associacions gitanes és, per tant, difícil de copsar si no es coneixen prou; representen, en qualsevol cas, recursos estratègics legítims i ètnico-polítics, però molt diferents entre si, de manera que mentre unes són noves adaptacions d'estratègies culturals molt antigues, d'altres representen un pas definitiu cap a una integració ètnica, almenys com a tals associacions, per més que la base estigui lluny de tot això.

Per tant, no penso que el rebuig i la persecució per si mateixos generin resistència, sinó que són punts de suport de la defensa d'interessos que es protegeixen amb ofertes de recursos no desitjats (laborals, espacials, etc.) i amb prohibicions (tanquen portes, restringeixen i empobreixen alternatives). D'altra banda, generen rancor i un estat emocional i unes imatges adverses al perseguidor. Per tant, la persecució i el rebuig impulsen la posada en marxa de les estratègies culturals de resistència davant l'escassetat i la precarietat d'alternatives vitals, socials i econòmiques, i en permeten el desenvolupament de forma més eficaç per l'estat emocional i la ideologia adversa que provoquen. Però també permeten el desenvolupament d'altres actituds i comportaments, com la competència sobre la base de la desigualtat, perquè és més fàcil fer passar la cavalleria pel camp sembrat de qui t'odia que no pas de qui diu que t'estima.

Les alternatives i ofertes que la societat deixa disponibles en cada moment en el sistema respecte als gitanos, responen més a les seves pròpies exigències internes que a les reaccions i estímuls que pugui presentar la minoria, i crec que això passa sempre.

La incidència de l'activitat i del pensament del poble gitano al llarg de la història en l'esdevenidor de la majoria i de les seves institucions i processos ha estat insignificant, mentre que la incidència dels altres en la població gitana ha estat immensa. La causa està en l'escassa interdependència que per definició s'estableix sempre entre un grup marginal i la societat en la qual es viu. Més aviat es crea una gran dependència, especialment en els aspectes econòmics, que fa més profundes les relacions desiguals i debilita les exigües possibilitats de reacció eficaç de la minoria en el seu intent de millorar la seva posició. En aquest entorn, una cultura de resistència és una possibilitat gens menyspreable.

Vull dir una cosa més, especialment dirigida a qui, gitano o paio, treballa per millorar les condicions de vida d'aquest poble. L'obertura d'alternatives com a base de la intervenció social és desitjable en qualsevol programa, però en el cas dels gitanos marginals és la base de la supervivència física i cultural, la base sobre la qual poden moure's amb més possibilitats d'elecció i amb més possibilitats de produir noves adaptacions, millors i més integrades, d'estratègies culturals centenàries. Alguns gitanos, de fet, han optat per mantenir la

seva estratègia d'autonomia, alternança i mobilitat, i ha donat uns resultats tan brillants com els de molts venedors i antiquaris. Altres han tingut l'oportunitat, menys habitual, de renunciar a aquestes estratègies i de mantenir-se, malgrat la crisi, en el seu lloc d'obrer qualificat o de funcionari; molts barraquers haurien volgut fer el mateix i ho afirmaven clarament i contundentment si es tenia interès a preguntar-los-ho. N'hi ha altres que s'estimen més mantenir les estratègies tradicionals sempre que siguin suficients per viure, tot i que no siguin gaire rendibles; molts petits venedors relativament benestants ho preferixen, sense cap mena de dubte. Cap d'aquestes estratègies alternatives, i n'hi ha d'altres amb tota seguretat, no és en absolut absurda. Només necessiten l'oportunitat perquè existeixin realment com a alternatives optatives i la comprensió perquè els nostres prejudicis i la rigidesa de la nostra pròpia organització no les considerin «insuficients», desprestigiades, formes de «no-treball». No sempre està al nostre abast crear aquestes alternatives, però a vegades es poden descobrir i sempre és possible respectar totes les que respecten a tots els altres éssers humans. No es tracta de triar per ells. Es tracta d'anar plegats, cadascú a la seva manera, pel mateix camí.

La Guàrdia
Estiu del 1993

Sumari

<i>Introducció</i>	7
--------------------------	---

Primera part

BUSCANT RESPOTES EN LA HISTÒRIA

1. Els orígens d'un viatge	11
2. Pelegrins que s'estalonen. El segle xv a Espanya	15
3. O l'arada o l'exili: 1499-1633	17
4. És millor que es quedin: amenaceu-los. La política iniciada per Felip IV	21
5. Lladres de bestiar i amb residència fixa	22
6. En el nom de la civilització i del pacte social. Presidis i arsenals el 1749	25
7. 1783: la igualtat no admet diferències	28
8. La situació a Catalunya	30
9. Una certa tranquil·litat arrabassada per la indústria	34
10. A la primera meitat del segle xx	39

Segona part

CIUTADANIA, URBANITZACIÓ I MARGINACIÓ

I. <i>Des dels anys 50 als 70. Una tradició recent</i>	45
1. Païos i gitanos de camí: migracions al final dels anys 50	45
2. El territori aconseguit pel meu pare, els seus vells i els nostres morts	48
3. Us heu de casar amb gent que coneixem	54
4. L'agrupació veïnal, la comunitat local de parents i el grup domèstic	60
5. Buscant plegats la vida	63
6. Els tíos i la gestació del poder transversal	66
7. Anys de béns	70
8. Una estratègia productiva flexible	76
9. Els desitjos i els fets: l'esforç d'integració del començament dels anys 70	79

II. <i>Velles estratègies per a les crisis noves</i>	83
1. La població gitana els últims quinze anys	83
2. La competència interètnica en uns anys de crisi econòmica	88
3. Una aplicació de l'estratègia molt perillosa	94
4. La nova tradició	101
5. L'aculturació, el desgast i el rearmament ètnic	108
III. <i>A vista d'ocell: balanç de mig segle</i>	117
1. La guerra, la postguerra i els gitanos al llindar de la dècada prodigiosa	117
2. Els anys de béns i la massificació	120
3. Aculturació i frustració. La primera crisi del petroli	126
4. Verí per a una antiga estratègia. Parlant l'any 1993	132
<i>Conclusions</i>	141

«CULTURA POPULAR»

1. Llorenç Prats, Dolors Llopart, Joan Prat, LA CULTURA POPULAR A CATALUNYA. Estudiosos i institucions (1853-1981)

Aquest estudi eminentment documental segueix un fil històric a través del qual es presenten les principals iniciatives personals i institucionals relacionades amb la cultura popular a Catalunya des dels primers treballs sobre literatura popular el 1853 fins als nostres dies. En una primera part, s'ocupa de la història del folklore a Catalunya des de la Renaixença fins a la Guerra Civil. La segona part abasta l'època franquista. El breu apèndix final intenta una reflexió sobre l'etapa actual. Una obra utilíssima i de referència inevitable per als estudiosos de la nostra cultura popular.

2. Gabriel Janer Manila, PREGONER DE QUIMERES

En aquest aplec de treballs diversos (ponències, articles, conferències...) l'autor insisteix en els conceptes de cultura i educació que ha plantejat al llarg de la seva obra: una cultura que, pel seu afany d'esdevenir popular, es constitueix en consciència de la col·lectivitat, en procés de cohesió, en instrument d'identificació col·lectiva.

3. LA CULTURA POPULAR A DEBAT (edició a cura de D. Llopart, J. Prat i Ll. Prats)

Recull de les ponències presentades al Seminari de Cultura Popular organitzat per l'Institut Català d'Antropologia (1983-1984) i que es desenvolupà a partir de dos grans eixos: la cultura popular com a camp d'estudi i la cultura popular com a camp d'acció. Al llarg d'aquests treballs el lector trobarà un ampli registre de les diverses reflexions que, entorn de la denominació de cultura popular, s'han esdevingut i s'estan esdevenint encara al nostre país.

4. Gabriel Janer Manila, PEDAGOGIA DE LA IMAGINACIÓ POÈTICA

Una reflexió entorn de la incidència dels llenguatges poètics en les estructures que configuren la imaginació de l'home. Una sèrie de propostes didàctiques sobre allò que ha d'ésser la pedagogia de la imaginació. Una incitació a la feina d'estimular la descoberta del joc d'imaginar. D'interès especial per a mestres, pedagogs i animadors culturals.

5. Isidre Vallès i Rovira, ARTESANIA, ART I SOCIETAT

Contràriament als qui consideren l'art com a producte derivat o secundari de l'artesania, aquesta obra distingeix els camps propis de l'una i l'altra d'aquestes activitats i estableix que tenen un objectiu clarament diferenciat. Per tal de demostrar-ho, l'autor analitza les èpoques i els condicionaments de llur aparició i llur desenvolupament i posa de manifest la incidència de factors discriminadors —socials, culturals i objectuals— que distancien qualitativament l'artesania de l'art i col·locaven aquest en una posició hegemònica.

6. Fundació Serveis de Cultura Popular, CALENDARI DE FESTES DE CATALUNYA, ANDORRA I LA FRANJA

Estudi antropològic, inventari i descripció de totes les celebracions populars, amb nombroses informacions històriques, geogràfiques i artístiques. L'inventari més complet que mai s'hagi fet sobre el nostre patrimoni festiu, fruit de cinc anys de treball d'un equip d'experts i col·laboradors i milers de consultes directes i documentals. Més de 8.000 festes descrites. Més de 30.000 referències bibliogràfiques. Índex de festes classificades tipològicament i per denominació. Índex de poblacions, que remet a les festes que se celebren a cada lloc, amb indicació de les festes majors. Una bibliografia general i per comarques amb més d'un miler d'obres referenciades... Volum extraordinari, enquadernat en tela.

7. Antoni Martínez i Roig, MALTRACTAMENTS D'INFANTS

El problema del maltractament dels infants no és d'avui. Al llarg dels temps han estat objecte d'una brutalitat i d'una indiferència indicibles. Però el fenomen amb el qual hem d'enfrontar-nos coincideix, paradoxalment, amb el període històric de la màxima valoració de la infantesa. Ens deixen sobretot perplexos aquells maltractaments que s'esdevenen al si de la família, ja que considerem la família com aquell lloc càlid que hauria d'afavorir el creixement harmònic de l'infant. Amb tot, hi ha uns altres tipus de mals tractes de què sovint són víctimes els petits.

8. Ramona Violant Ribera, LA RONDALLA I LA LLEGENDA.

Contribució a l'estudi de la literatura folklòrica catalana

Una introducció a la rondallística i a la llegendística, com també als principals rondallaris i llegendaris catalans. S'hi insisteix en la diferenciació entre *rondalla* i *llegenda*, s'hi fixa una tipologia bàsica i s'hi estudien amb deteniment els temes, les estructures i les tècniques que configuren aquests dos gèneres de la narrativa de tradició oral.

9. Dolors Comas d'Argemir, Iolanda Bodoqué, Silvia Ferreres, Jordi Roca, VIDES DE DONA.

Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)

Basant-se en les perspectives teòriques i metodològiques de l'Antropologia Social, els autors analitzen les experiències i percepcions que les dones posseeixen de les seves pràctiques quotidianes, com també els factors socials i ideològics que les condicionen. El treball, la vida domèstica i la sociabilitat són els tres eixos a partir dels quals es reconstrueixen les trajectòries socials de les dones, les seves actituds, els seus condicionaments i les seves eleccions.

10. Gabriel Janer Manila, L'EDUCACIÓ DE L'HOMME QUE RIU

L'home riu al carrer, a la plaça pública, al cinema, al teatre, en una reunió familiar, entre amics, a les tavernes, al mercat. A vegades riu tot sol... L'home aprèn de riure en la cultura, i aquest aprenentatge constitueix un camí de coneixement de la realitat i una força de socialització. Però és, sobretot, una experiència cognitiva relacionada amb els processos intel·lectuals, especialment amb la capacitat de simbolització.

11. Fundació Serveis de Cultura Popular

CALENDARI DE FESTES DE LES ILLES BALEARS I PITÀUSES

Aquest llibre vol ser molt més que l'inventari del patrimoni festiu, ric i variat, de les illes Balears i Pitàies. A més de l'enumeració i la descripció detallades d'unes 2.000 festes populars illenques, conté nombroses referències històriques, religioses, geogràfiques i literàries que reflecteixen amplis horitzons de la vida col·lectiva. Voldríem que el lector que fullegi aquest *Calendari* no hi vegi un simple i ròneg inventari festiu, sinó que percebi, més enllà de les paraules, la presència d'una mà que el convida a la festa.

12. Josep Manyer, QUAN L'ISLAM TRUCA A LA PORTA

Aquest llibre va destinat a tothom a qui la presència creixent d'immigració musulmana a Catalunya desvetlla la inquietud de conèixer la seva identitat, els costums i les creences. Ha estat concebut i escrit pensant en totes les persones que mantenen un contacte més immediat amb aquest sector de la nostra immigració: des del treball social, educatiu, sanitari, assistencial i també cultural. Per mitjà dels immigrants, la cultura àrabo-musulmana és present al nostre país, i conèixer-la no sols hauria d'obligar el seu veïnat proper i els agents socials que hi treballen, sinó tothom: més ençà o més enllà del nostre entorn immediat, aquesta cultura pren un rostre entre nosaltres. Fins quan restarà oblidada, al marge?

13. Edmundo Sepa Bonaba (Kopesese), ELS NEGRES CATALANS

Després de repassar la història i l'actualitat de la immigració negroafricana a Catalunya, el llibre descriu els principals col·lectius organitzats que hi resideixen i les seves impressions sobre el nostre país i els problemes dels immigrants. En una segona part l'obra presenta els grans grups racials de l'Àfrica negra, descriu els aspectes fonamentals de la cultura africana i en dona una visió panoràmica històrica.

14. Teresa San Román, LA DIFERÈNCIA INQUIETANT.

Velles i noves estratègies culturals dels gitanos

Estudi sobre la història d'aquest col·lectiu, la seva cultura i la seva situació social a Catalunya i a Espanya. La recerca consisteix en una anàlisi rigorosa i crítica del tractament oficial i cívic que han rebut els gitanos en la nostra societat al llarg de la història moderna i dels principals trets socio-culturals característics de la comunitat gitana.

15. Joan Soler i Amigó, ELS ENLLOCS. Els temps i els horitzons de la utopia

Viatge apassionat i apassionant per la realitat de la utopia. La reflexió i la inquietud socials i polítiques de grans pensadors i reformadors desfilen amb vigor per les pàgines d'aquest llibre, enriquides amb productes meravellosos de la imaginació popular. La història de les utopies va de bracet amb la filosofia, la religió, la ciència, la literatura, la política... És a dir, la cultura: More, Lull, Plató, Sant Agustí, Rousseau, Monturiol, Huxley, Orwell... La utopia és sobretot —i aquest és un dels molts mèrits d'aquesta obra— una de les grans aportacions de la poesia.

16. Francesc Carbonell i Paris, IMMIGRANTS ESTRANGERS A L'ESCOLA.

Desigualtat social i diversitat cultural en l'educació

Aquest és un treball ple de preguntes i d'interrogants que volen ajudar el lector a entendre molt millor el complex problema de la immigració i les seves implicacions socials, i orientar la intervenció d'un professorat que, amb la seva feina, pot contribuir a la construcció d'un futur millor per a tothom, sense exclusions.

Cultura Popular, 14

Sabem molt poc sobre els gitanos. Pel que fa a la seva existència al llarg de la història, ens hem hagut de conformar gairebé sempre amb el que n'han dit els seus enemics. La seva realitat actual ens arriba marcada pel desconeixement i els estereotips. Aquest llibre aporta elements per al coneixement i la comprensió d'aquest poble tan vinculat a nosaltres, tan present i alhora tan allunyat. La seva autora, la professora d'Antropologia Teresa San Román, argumenta l'existència d'una tradició cultural pròpia dels gitanos i n'explica les característiques. Es refereix sobretot als gitanos de condició socioeconòmica precària que viuen en situacions de pobresa i de marginació. Aquest treball va destinat a tothom que tingui interès a conèixer la identitat, els costums i les creences dels gitanos per apropar-s'hi, comprendre'ls i valorar-los, i també per arraconar prejudicis. Especialment indicat per a totes aquelles persones que, per raons de la seva activitat professional o de treball voluntari, hi tenen més relació.

ISBN 84-7900-055-4

9 788479 000554